

Paweł Żmudzki

Poznać przeszłość, zrozumieć dziś

część 1

Starożytność, średniowiecze

DO NOWEJ PODSTAWY
PROGRAMOWEJ

Podręcznik do historii dla klasy II szkół ponadgimnazjalnych – zakres rozszerzony

Spis treści

Starożytność – wstęp	8	Tekst źródłowy Gajusz Juliusz Cezar, <i>O wojnie domowej</i>	91
1 Narodziny cywilizacji	9	Forum historyczne — Pytania, zadania, problemy — Praca projektowa — Warto przeczytać Znaki epoki: Igrzyska rzymskie	94
Cywilizacja i kultura ■ Czas i historia ■ Skąd czerpiemy wiedzę o ludziach żyjących w odległej przeszłości? ■ Ludzie pierwotni wobec przestrzeni ■ Konsekwencje trwałego osadnictwa ■ Prehistoria i historia ■ Początki najstarszych cywilizacji Tekst źródłowy Marek Junianus Justinus, <i>Zarys dziejów powszechnych starożytności na podstawie Pompejusza Trogusa</i>	17	9 Cesarstwo rzymskie	95
Forum historyczne — Pytania, zadania, problemy — Praca projektowa — Warto przeczytać		Pryncypat ■ Romanizacja Imperium ■ Kryzys cesarstwa ■ Religia rzymska ■ Początki chrześcijaństwa ■ Kościół pierwszych chrześcijan ■ Prześladowania chrześcijan Teksty źródłowe Gajusz Swetoniusz Trankwillus, <i>Żywoty Cezarów</i> ; Ewangelia według św. Łukasza	104
2 Historia polityczna starożytnego Wschodu	20	Forum historyczne — Pytania, zadania, problemy — Praca projektowa — Warto przeczytać Znaki epoki: Forum Romanum	108–109
Egipt ■ Mezopotamia ■ Rywalizacja mocarstw. Szczyt potęgi Egiptu ■ Imperia bliskowschodnie: Babilon, Asyria, Medowie i Persja Tekst źródłowy Traktat sukcesyjny Asarhaddona, króla Asyrii	26	10 Podboje rzymskie – od początków miasta do czasów Imperium	110
Forum historyczne — Pytania, zadania, problemy — Praca projektowa — Warto przeczytać		Pierwsze podboje Rzymu – zajęcie Italii ■ Wojny punickie ■ Podbój basenu Morza Śródziemnego ■ Zahamowanie podbojów w czasach cesarstwa Tekst źródłowy Tytus Liwiusz, <i>Dzieje Rzymu od założenia miasta</i>	116
3 Cywilizacje starożytnego Wschodu	28	Forum historyczne — Pytania, zadania, problemy — Praca projektowa — Warto przeczytać	
Sakralny charakter władzy ■ Typy religii starożytnych: politeizm, monoteizm, dualizm ■ Wschodnie systemy religijne: buddyzm, hinduizm, taoizm i konfucjanizm ■ Początki pisma ■ Prawo ■ Nauka, odkrycia, wynalazki Tekst źródłowy Druga Księga Samuela	37	11 Gospodarka i społeczeństwo w starożytności	118
Forum historyczne — Pytania, zadania, problemy — Praca projektowa — Warto przeczytać Znaki epoki: Biblia	40–41	Najstarsze formy gospodarki rolnej ■ Rolnictwo starożytne ■ Handel i rzemiosło Tekst źródłowy Herodot, <i>Dzieje</i>	122
4 Początki starożytnej Grecji – kolebki cywilizacji europejskiej	42	Forum historyczne — Pytania, zadania, problemy — Praca projektowa — Warto przeczytać	
Periodyzacja greckiej cywilizacji ■ Kultury minojska i mykeńska ■ Wieki ciemne ■ Organizacja władzy – polis ■ Religia i mitologia grecka Tekst źródłowy Homer, <i>Illiada</i>	49	Praca projektowa — Warto przeczytać Znaki epoki: Blok powtórzeniowy	124
Forum historyczne — Pytania, zadania, problemy — Praca projektowa — Warto przeczytać Znaki epoki: Pokolenia ludzkości u Hezjoda 52		Średniowiecze – wstęp	130
5 Kultura starożytnych Greków	53	12 Kształtowanie się średniowiecznego świata	131
Najważniejsze cechy greckiej kultury ■ Myśl grecka ■ Teatr ■ Rozkwit filozofii ■ Kultura hellenistyczna Tekst źródłowy Platon, <i>Obrona Sokratesa</i>	60	Germanie ■ Wędrowka ludów i upadek cesarstwa na Zachodzie ■ Cesarstwo wschodnie ■ Arabowie Tekst źródłowy Tacyt, <i>Germania</i>	140
Forum historyczne — Pytania, zadania, problemy — Praca projektowa — Warto przeczytać Znaki epoki: Greckie świątynie i sztuki plastyczne	62–63	Forum historyczne — Pytania, zadania, problemy — Praca projektowa — Warto przeczytać Znaki epoki: Sztuka bizantyńska za czasów cesarza Justyniana	143
6 Ateny i Sparta – historia polityczna starożytnej Grecji	64	13 Narodziny Europy – odrodzenie cesarstwa rzymskiego	144
Ateny ■ Sparta ■ Wojny Greków z Persami ■ Rozkwit Aten ■ Wojna peloponeska Tekst źródłowy Tukidydes, <i>Wojna peloponeska</i>	71	Rzymianie pod władzą barbarzyńców ■ Frankowie pod rządami Merowingów. Chrzest Chlodwiga ■ Kościół we wczesnym średniowieczu ■ Irlandia we wczesnym średniowieczu ■ Karolingowie ■ Pepin Krótki ■ Karol Wielki ■ Renesans karoliński ■ Cesarstwo Karola Wielkiego Tekst źródłowy Einhard, <i>Życie Karola Wielkiego</i>	155
Forum historyczne — Pytania, zadania, problemy — Praca projektowa — Warto przeczytać Znaki epoki: Akropol ateński	73	Forum historyczne — Pytania, zadania, problemy — Praca projektowa — Warto przeczytać Znaki epoki: Barbarzyńcy w miastach rzymskich	158–159
7 Epoka hellenistyczna	74	14 Cesarstwo rzymskie we wczesnym średniowieczu	160
Grecja po wojnie peloponeskiej ■ Macedonia Filipa II ■ Wyprawa Aleksandra Macedońskiego ■ Świat hellenistyczny Tekst źródłowy Kwintus Kurcjusz Rufus, <i>Historia Aleksandra Wielkiego</i>	79	Upadek Karolingów ■ Nowa fala najazdów ■ Drugie odrodzenie cesarstwa ■ Cesarstwo a „Młodsza Europa” ■ Otto III Tekst źródłowy Kronika Thietmara	168
Forum historyczne — Pytania, zadania, problemy — Praca projektowa — Warto przeczytać		Forum historyczne — Pytania, zadania, problemy — Praca projektowa — Warto przeczytać	
8 Rzym – od początków miasta do końca republiki	82	15 Obrzeża Europy w IX–XI w.	170
Cywilizacja rzymska ■ Etruskowie ■ Początki miasta Rzymu ■ Republika rzymska ■ Podboje republiki rzymskiej – ogólna charakterystyka ■ Kryzys i upadek republiki ■ Cezar i Oktawiusz		Brytania ■ Skandynawia ■ Pierwsi Słowianie ■ Bułgaria ■ Wielkie Morawy ■ Czechy ■ Ruś ■ Węgry	

Tekst źródłowy *Powieść minionych lat* 176
Forum historyczne — **Pytania, zadania, problemy** —
Praca projektowa — **Warto przeczytać**

16 **Kościół w X–XIII w. Spór papieżstwa z cesarstwem, krucjaty** 178
Reforma kluniacka ■ Reforma gregoriańska ■ Papieżstwo w walce z cesarstwem ■ Fryderyk Barbarossa ■ Triumf i upadek papieżstwa ■ Idea wypraw krzyżowych ■ Pierwsza krucjata ■ Następne wyprawy ■ IV krucjata i koniec wypraw krzyżowych
Tekst źródłowy *Dictatus Papae* 188
Forum historyczne — **Pytania, zadania, problemy** —
Praca projektowa — **Warto przeczytać**
Znaki epoki: Burzliwe dzieje mnichów-rycerzy 190–191

17 **Gospodarka i społeczeństwo w średniowieczu** 192
Rolnictwo w średniowieczu ■ Feudalizm ■ Kolonizacja ■ Handel w średniowieczu ■ Rozwój gospodarczy Europy Zachodniej w średniowieczu
Tekst źródłowy Dokument miasta Paryża z 1277 r. 198
Forum historyczne — **Pytania, zadania, problemy** —
Praca projektowa — **Warto przeczytać**

18 **Narodziny państwa polskiego i ustrój monarchii piastowskiej** 200
Prehistoria ziem polskich ■ Początki Polski ■ Panowanie Mieszka I i chrzest Polski ■ Bolesław Chrobry
Tekst źródłowy Gall Anonim, *Kronika polska* 207
Forum historyczne — **Pytania, zadania, problemy** —
Praca projektowa — **Warto przeczytać**
Znaki epoki: Misja św. Wojciecha wśród Prusów 210

19 **Upadek i odnowienie Królestwa Polskiego** 211
Kryzys monarchii wczesnopiastowskiej ■ Odbudowa państwa ■ Odnowienie monarchii ■ Rządy Bolesława Krzywoustego ■ Początek rozbitcia dzielnicowego ■ Organizacja państwa Piastów po kryzysie za Mieszka II
Tekst źródłowy Gall Anonim, *Kronika polska* 219
Forum historyczne — **Pytania, zadania, problemy** —
Praca projektowa — **Warto przeczytać**

20 **Polska dzielnicowa** 222
Walki o tron krakowski ■ Społeczeństwo Polski dzielnicowej ■ Kolonizacja niemiecka ■ Polityczne osłabienie kraju ■ Tendencje zjednoczeniowe ■ Pierwsze próby zjednoczenia ■ Odnowienie królestwa
Tekst źródłowy Wincenty Kadłubek, *Kronika polska* 231
Forum historyczne — **Pytania, zadania, problemy** —
Praca projektowa — **Warto przeczytać**

■ **Blok powtórzeniowy 234**

21 **Koniec panowania dynastii Piastów** 240
Kazimierz III Wielki ■ Organizacja władzy po zjednoczeniu ■ Monarchia stanowa ■ Monarsze inwestycje ■ Wygaśnięcie dynastii i Andegawenowie na tronie ■ Państwo krzyżackie ■ Krzyżacy i Litwa
Tekst źródłowy Jan Długosz, *Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego* 247
Forum historyczne — **Pytania, zadania, problemy** —
Praca projektowa — **Warto przeczytać**
Znaki epoki: Krzyżacy 249

22 **Regiony Polski w średniowieczu** 250
Wielkopolska ■ Dzielnica krakowska – Małopolska ■ Śląsk ■ Mazowsze ■ Pomorze ■ Kujawy ■ Ziemia łęczycka i sieradzka ■ Ziemia lubuska
Tekst źródłowy *Kronika wielkopolska* 264
Forum historyczne — **Pytania, zadania, problemy** —
Praca projektowa — **Warto przeczytać**

23 **Polska i Litwa za pierwszych Jagiellonów** 267
Układ w Krewie ■ Polska i Litwa za panowania Jagiełły ■ Wielka wojna z zakonem ■ Dynastia Jagiellonów ■ Przywileje szlacheckie ■ Odzyskanie Pomorza ■ „Naród polityczny” i początki parlamentaryzmu
Tekst źródłowy Jan z Wiślicy, *Z wojny pruskiej* 276
Forum historyczne — **Pytania, zadania, problemy** —
Praca projektowa — **Warto przeczytać**

24 **Europejskie narody i państwa narodowe w średniowieczu** 278
Wspólnoty plemienne ■ Królestwo a naród – średniowieczna Francja ■ Tradycja historyczna a kształtowanie się narodu – Polska Piastów ■ „Swoi” i „obcy” – Polska dzielnicowa ■ „Narodowy” kult religijny – średniowieczne Czechy ■ Naród w średniowieczu a naród współczesny
Tekst źródłowy List arcybiskupa Jakuba Świnki 284
Forum historyczne — **Pytania, zadania, problemy** —
Praca projektowa — **Warto przeczytać**

25 **Rywalizacja angielsko-francuska w XII–XV w.** 287
Anglia za pierwszych Plantagenetów ■ Konflikt Ryszarda Lwie Serce z Filipem Augustem ■ Wojna stuletnia
Tekst źródłowy *Relacja z Marchiennes* 293
Forum historyczne — **Pytania, zadania, problemy** —
Praca projektowa — **Warto przeczytać**

26 **Europa Środkowa w XIII–XV w. Czasy ekspansji wielkich dynastii i łączenia królestw** 295
Przemysłidzi ■ Andegawenowie ■ Habsburgowie ■ Luksemburgowie ■ Rewolucja husycka ■ Zagrożenie tureckie i upadek Konstantynopola
Tekst źródłowy Jan Długosz, *Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego* 301
Forum historyczne — **Pytania, zadania, problemy** —
Praca projektowa — **Warto przeczytać**

27 **Obrzeża Europy w późnym średniowieczu** 303
Irlandia i Szkocja ■ Anglia po wojnie stuletniej ■ Państwa Półwyspu Iberyjskiego ■ Skandynawia ■ Moskwa
Tekst źródłowy Moskwa w drugiej połowie XV w. 306
Forum historyczne — **Pytania, zadania, problemy** —
Praca projektowa — **Warto przeczytać**

28 **Cywilizacja średniowiecznej Europy** 308
Dziedzictwo starożytności ■ Chrześcijaństwo ■ Tradycje barbarzyńskie ■ Środowiska tworzące kulturę ■ średniowieczną ■ Pojęcie Europy ■ Niepokoje średniowiecza ■ Koniec średniowiecza
Tekst źródłowy Reguła św. Benedykta 321
Forum historyczne — **Pytania, zadania, problemy** —
Praca projektowa — **Warto przeczytać**
Znaki epoki: Sztuka średniowieczna 324–325
Znaki epoki: Msza święta – kapłan i wierni 326–327
Znaki epoki: Literatura polska w średniowieczu 328–329
Znaki epoki: Polska sztuka średniowieczna 330–331

■ **Blok powtórzeniowy** 332

Tablice genealogiczne 338

Władcy wybranych państw europejskich 346

Filmografia 349

Indeks osób 350

Indeks rzeczowy 358

Starożytność

Starożytność to pierwsza epoka historyczna, obejmująca dzieje najstarszych cywilizacji: Bliskiego i Dalekiego Wschodu, grecką i rzymską. Za jej początek uznaje się wynalezienie pisma – moment, w którym zaczęły powstawać źródła pisane. Od tego czasu mówi się o historii, wcześniejszy okres jest nazywany prehistorią.

Epoka starożytna to czasy, których dorobek ukształtował współczesny świat. Osiągnięcia ówczesnych kultur, zwłaszcza greckiej i rzymskiej, wpłynęły na kierunek rozwoju Europy. Za filary naszej cywilizacji uznaje się często chrześcijaństwo, prawo rzymskie i kulturę grecką. Czasy starożytne to wieki, w których powstawały pierwsze miasta, państwa i kształtowała się organizacja społeczeństw większych niż grupy rodowe i plemiona, a także czasy, w których swoje początki miały nauka i filozofia.

Starożytność jest epoką najdłuższą w dziejach, jednocześnie najmniej zasobną w źródła, a przez to w wielu swych aspektach nadal niezbadaną. Trudno nawet dokładnie określić jej cezurę początkową. Za granicę końcową uważa się najczęściej upadek cesarstwa rzymskiego na Zachodzie – symbolicznie przyjęto rok 476, koniec panowania ostatniego cesarza, Romulusa Augustulusa. Niektórzy przesuwają kres starożytności już na rok 395, kiedy to cesarz Teodozjusz Wielki podzielił Imperium Rzymskie na dwie części: Wschodnią i Zachodnią; 378 r., w którym Goci pod Adrianopolem odnieśli zwycięstwo nad armią cesarską; a nawet na rok 313, w którym Konstantyn Wielki zakończył ostatecznie prześladowania chrześcijan i zapoczątkował nowy etap w dziejach Kościoła. Inni za moment przełomowy uznają dopiero VII w., czyli narodziny islamu i początek podbojów arabskich.

3

Cywilizacje starożytnego Wschodu

Z tego rozdziału dowiesz się:

- ▶ jak postrzegano władcę w państwach starożytnego Wschodu,
- ▶ w jaki sposób kształtowały się religie we wschodnich cywilizacjach,
- ▶ jak pismo i prawo zmieniły życie człowieka,
- ▶ które wynalazki i odkrycia zawdzięczamy cywilizacjom starożytnego Wschodu.

charyzma (gr. *chárisma* – łaska, dar) – zespół cech wyróżniających władcę, wywyższających go ponad innych; w starożytności i średniowieczu uważano, że cechy władcze są darem bożym; przychylność bogów potwierdzał rozbudowany rytuał (namaszczenie, koronacja,) oraz sposób przedstawiania monarchów.

Scena z grobowca faraona Horemheba, zbudowanego na przełomie XIV i XIII w. p.n.e. w Dolinie Królów. Przedstawia zmarłego władcę, po jego bokach stoją bogini Izysda i jej syn, Horus, w podwójnej, czerwonej i białej koronie Górnego i Dolnego Egiptu.

■ Wyjaśnij, co oznaczała podwójna korona i skąd się wziął ten symbol.

Sakralny charakter władzy

W starożytności najczęściej spotykaną formą organizacji politycznej była **monarchia**, czyli rządy jednego człowieka (gr. *mónos* – jedyny, sam, pojedynczy; *archos* – władca). Wykształciła się ona w różnych cywilizacjach i niezależnie od warunków wszędzie miała podobne cechy. Podstawą instytucji **monarchy – króla, cesarza czy faraona** – i jego główną cechą była **świętość**, rozumiana jako bliski i bezpośredni **kontakt z bóstwem**. Czasem monarsze przypisywano wręcz boską naturę albo pochodzenie od bóstwa. W ten sposób władca nie tylko był wywyższony ponad zwyczajnych śmiertelników, lecz także sprowadzał na nich **przychylność sił nadprzyrodzonych** oraz zapewniał światu właściwy **porządek**, gdyż wierzono, że bez króla porządek ten przemieniłby się w chaos. **Charyzma** monarsza, przechodząc z ojca na syna, stawała się własnością całego rodu – dynastii.

Święty majestat monarchy pojmowany był różnie. W Egipcie **faraona uważano za boga**, czasem za syna bożego lub ziemskie wcielenie bóstwa. U Sumerów władcy miast-państw byli jednocześnie **i królami, i najwyższymi kapłanami** sprawującymi kult głównego boga czczonego w danym mieście. Cesarze chińscy z pierwszej dynastii Shang nosili tytuł **Synów Niebios** i także pełnili **funkcje kapłańskie**. Królów Izraela wskazywał Jahwe, Bóg Hebrajczyków, co podkreślano ceremonią namaszczenia poświęconym olejem (pomazania), która czyniła monarchę **pomazańcem**, czyli **wybrańcem Boga**.

Królowie starożytni najczęściej dysponowali ogromną władzą. Dzięki **daninom** pobieranym od ludności mogli utrzymywać potężny **dwór** i stała **armię**, wznosić **świątynie**. Szczególny podziw budzą możliwości organizacyjne egipskich faraonów. Władcy i ich urzędnicy pomimo mizernych środków technicznych zdołali zatrudnić dziesiątki tysięcy Egipcjan przy budowie **piramid** i skutecznie utrzymać kontrolę nad tak potężnym przedsięwzięciem. Równie wielkiego wysiłku wymagało sprawne zarządzanie całością egipskiego **systemu irygacyjnego**.

Typy religii starożytnych: politeizm, monoteizm, dualizm

Politeizm na przykładzie religii egipskiej. Obserwując wizerunki bogów w sztuce egipskiej, można dostrzec ewolucję wyobrażeń na ich temat. Pierwotnie Egipcjanie wierzyli, że bóstwa przejawiają się w różnych **zjawiskach naturalnych**, takich jak słońce, niebo czy pustynia. Na tej podstawie ukształtował się system politeistyczny: mieszkańcy Egiptu czcili wielu bogów, których z czasem zaczęli identyfikować ze **zwierzętami**. Następnym etapem przekształceń poglądów religijnych polegało na przypisywaniu bóstwom wyglądu ludzkiego i zwierzęcego jednocześnie, np. Horusa, boga nieba, przedstawiano w ludzkim ciele, ale z głową sokoła. Kolejnym krokiem w ewolucji religii egipskiej była całkowita już **antropomorfizacja** bogów.

Rozbudowany system wierzeń religijnych pociągał za sobą bogate formy **kultu**. Aby wywiązać się z obowiązku zapewnienia powodzenia całej społeczności, faraonowie budowali świątynie i organizowali **uroczystości religijne**. Chcieli w ten sposób zyskać przychylność bogów. Ludzie wyznaczeni przez władców do opieki nad świątyniami z czasem stworzyli odrębną **warstwę kapłańską**. Bogate nadania dla sanktuariów i ogromna wiedza kapłanów powodowały, że zyskali oni znaczny wpływ na faraonów, a czasem mogli nawet kontrolować ich poczynania.

Wierzenia religijne Egipcjan sprawiły, że jedną z najważniejszych trosk stało się zapewnienie sobie **godziwego losu po śmierci**. Wierzono, że człowiek po śmierci staje przed **sądem boskim**, który ocenia

politeizm (gr. *polýs* – liczny; *theós* – bóg) – wielobóstwo, religia uznająca kult wielu bogów.

monoteizm (gr. *monós* – jedyny, sam, pojedynczy; *theós* – bóg) – wiara w jednego boga.

dualizm (łac. *duo* – dwa, *dualis* – podwójny) – dwoistość, pogląd uznający działanie dwóch niezależnych od siebie, zwykle przeciwstawnych zasad, bogów, sił itp.

antropomorfizacja (gr. *ánthrōpos* – człowiek; *morphē* – kształt, forma) – przypisywanie przyrodzie lub bogom cech ludzkich, przedstawianie ich w sztuce i literaturze na podobieństwo człowieka.

Papirus z czasów XIX dynastii (XIV–XII w. p.n.e.) z ilustracją przedstawiającą wyposażenie mumii zmarłego w przedmioty przydatne – jak wierzono – w pośmiertnej egzystencji duszy. Mumię trzyma bóg Anubis (z głową szakala), opiekun mumifikacji.

■ Wymień przykładowe przedmioty, które umieszczano w grobowcach faraonów. Wyjaśnij, z czego wynikał ten zwyczaj.

Złoty sarkofag, który zawierał mumię faraona Tutanchamona (XIV w. p.n.e.)

■ Opisz widoczne na sarkofagu insygnia władzy faraona.

Świątynia egipskiego boga Amona w Luksorze. Na zdjęciu widać fasadę, czyli frontową, najbardziej reprezentacyjną ścianę budowli. Charakterystycznym rysem starożytnej architektury egipskiej były monumentalne pylony – potężne trapezoidalne elementy frontu świątyni – po obu stronach wejścia. Ponadto fasada została ozdobiona posągami i obeliskami (wolno stojący, czworobocznymi słupami o spiczastym zakończeniu), z których zachował się tylko jeden.

■ W świątyniach stawiano posągi faraonów obok posągów bóstw. Wyjaśnij, z czego to wynikało.

Ruiny grobowca faraona Ramzesa II w Tebach (XIII w. p.n.e.). Jak widać, faraonowie okresu Nowego Państwa nie wznosili już dla siebie piramid, jak ich poprzednicy z epoki Starego Państwa, lecz zadowalali się grobowcami w formie monumentalnych budynków.

■ Wyjaśnij, dlaczego faraonowie z okresu Nowego Państwa stawiali mniej okazałe grobowce niż władcy Starego Państwa.

autochton – tubylec, przedstawiciel ludności miejscowej, rdzennej na danym terytorium.

1 Opisz warunki geograficzne siedziby Hebrajczyków.

2 Zastanów się, jak te warunki mogły wpływać na życie miejscowej ludności i na organizację społeczeństwa.

dokonania za życia i uczynki. Właśnie z myślą o pośmiertnej egzystencji zmarłego **mumifikowano** jego ciało, a grobowiec wyposażano w **przedmioty codziennego użytku**. Najokazalsze grobowce – w formie **piramid** – kazali dla siebie wznieść faraonowie III i IV dynastii (III tysiąclecie p.n.e.). Stały się one pomnikami władców egipskich i ich sanktuariami.

Monoteizm Hebrajczyków. Według tradycji biblijnej wspólnota Izraelitów wzięła początek od **Abrahama**. Potomkowie patriarchy wyemigrowali do Egiptu, tam rozrodzili się i przekształcili w naród. Gdy Hebrajczycy zaczęli być **prześladowani przez Egipcjan**, opuścili Egipt pod wodzą **Mojżesza** i powędrowali do Kanaanu, który został im подарowany przez Boga Jahwe jako **Ziemia Obiecana**. Z Bożą pomocą Izraelici dokonali podboju tego kraju.

Według przekazu ksiąg biblijnych tak przedstawiają się początki ludu Izraelitów. Współcześni badacze dziejów starożytnego Izraela nie znają innych źródeł potwierdzających wędrówkę z Egiptu i podbój Kanaanu. Istnieją zaś dowody, że **plemiona hebrajskie** były częścią **autochtonicznej ludności kananejkiej**. Proces tworzenia przez Hebrajczyków bogatej i rozbudowanej **tradycji mitycznej oraz historycznej** trwał przez całe I tysiąclecie p.n.e. Jest on znakomitym świadectwem budowy **ponadplemiennej wspólnoty** i cechą starożytnej cywilizacji hebrajskiej. Podobnie jak wiele innych ludów, Hebrajczycy wyobrażali sobie swoją przeszłość w sposób, który umacniał ich jako grupę i stworzył głębokie więzi.

Początki Izraela w tradycji biblijnej

W Biblii najdawniejsze **królestwo izraelskie** przedstawiano jako potężne państwo, które objęło wszystkich Hebrajczyków. Pierwszym królem Izraela, wybranym w związku z zagrożeniem ze strony sąsiedniego plemienia Filistynów, został **Saul**. Po Saulu władzę objął **Dawid**, niewątpliwie najwspanialszy bohater starożytnej literatury hebrajskiej. Tradycja jemu właśnie przypisała ustanowienie stolicy Izraela w **Jerozolimie**. Umierając, Dawid przekazał władzę swemu synowi, **Salomonowi**, który dla starożytnych Izraelitów uosabiał ideał mądrego króla, nastawionego do sąsiadów pokojowo i zapewniającego krajowi dobrobyt. Zgodnie z biblijnym przekazem po śmierci Salomona nastąpił **podział królestwa** na dwie części: **Izrael** (państwo północne) i **Judę** ze stolicą w Jerozolimie. Według chronologii biblijnej rozpad pierwotnej monarchii dokonał się w X w. p.n.e. Współcześni historycy mają jednak poważne wątpliwości, czy potężne państwo Dawida i Salomona w ogóle istniało. Prawdopodobnie królestwa Izraela i Judy powstały niezależnie od siebie. Tradycja ich pierwotnej jedności ukształtowała się zapewne dopiero w okresie odrodzenia państwowości żydowskiej w II w. p.n.e.

Model Świątyni w Jerozolimie z czasów Heroda Wielkiego, I w. p.n.e. Wokół świątyni koncentrowało się życie religijne i polityczne Izraelitów, a kapłani starali się, aby było to jedyne miejsce, gdzie prawowierni wyznawcy Jahwe będą mogli uczestniczyć w **składaniu ofiar** Bogu i obchodzić największe święta. Wygląd Świątyni próbowano odtworzyć na podstawie opisów biblijnych, najbardziej pewna rekonstrukcja jest możliwa jednak dopiero dla czasów Heroda Wielkiego z przełomu I w. p.n.e. i I w. n.e.

■ Wyjaśnij, jaką rolę w życiu starożytnych Izraelitów odgrywała Świątynia

Początkowo Hebrajczycy, tak jak inne ludy starożytne, wyznawali wielobóstwo. Ślady różnych kultów można odnaleźć w księgach biblijnych. Z czasem na pierwszy plan wysunął się kult Boga o imieniu **Jahwe**. Jerozolimskie wzgórze **Syjon** w południowym królestwie Judy stało się najważniejszym ośrodkiem kultu. Księgi biblijne przedstawiają Jahwe jako wiecznego, niezmiennego i wszechmocnego stwórcy wszechświata, pana życia ludzkiego i całej natury, rządzącego historią (czasem) i poruszającego wszystkimi jej mechanizmami. Dlatego też początki kultu Boga Jedyne zostały w Biblii przeniesione w zamierzczłe czasy początków Izraela. Według wyznawców Jahwe wspólnota Hebrajczyków wyrastała z **przymierza** zawartego przez Boga z protoplastą narodu hebrajskiego – Abrahamem. Gdy Izraelici znaleźli się w niewoli egipskiej, Bóg powołał Mojżesza, który odnowił przymierze i dzięki temu wyprowadził naród żydowski z Egiptu. Od tego czasu wszyscy potomkowie Abrahama mieli czcić wyłącznie Jahwe, On zaś w zamian czynił Izrael swoim **narodem wybranym**. Wyznawcy Jahwe wierzyli, że ich Bóg dał Izraelitom **Torę**, czyli **Prawo** (tak w języku hebrajskim nazywa się pięć pierwszych ksiąg Biblii, zawierających szczegółowe przepisy prawne), i wymaga, aby ludzie przestrzegali jego nakazów. Dla tych, którzy okazywali posłuszeństwo, nagrodą miało być powodzenie w życiu, a na krnąbrnych i złych Jahwe zsyłał okrutne i spektakularne kary. Dzieje przymierza narodu wybranego z Bogiem spisane zostały w tekstach, które utworzyły zbiór po grecku zwany **Biblią**, czyli Księgami. Biblia stała się świętą księgą religii żydowskiej.

Autorzy ksiąg biblijnych, dążąc do ugruntowania kultu Jahwe, w mistrzowski sposób posługiwali się tradycją historyczną. Najsławniejsi królowie Izraela – Dawid i Salomon – zostali przedstawieni w Biblii jako wyznawcy Boga Jedyne. Także późniejsi władcy Judy i Izraela oceniani byli pod kątem ich stosunku do Jahwe. Jahwistyczna wizja genezy i historii narodu wybranego oraz zasada rygorystycznego wykluczenia innych bogów ukształtowały się zapewne już po upadku obu królestw hebrajskich. W **721 r. p.n.e. Asyryjczycy zajęli Samarię, stolicę Izraela** (królestwa północnego), w **587 r. p.n.e.** zaś król Babilonu **Nabuchodonozor zdobył i zniszczył Jerozolimę**. Hebrajczycy zostali uprowadzeni w **niewolę babilońską**. Zapewne dopiero wówczas narodził się konsekwentny monoteizm. Kult Jahwe umożliwił wygnańcom zachowanie własnej tożsamości i scementował ich wspólnotę. Gdy pół wieku później król perski

Jedyny zachowany do dziś fragment Świątyni Jerozolimskiej – jej zachodnia ściana, zwana Ścianą Płaczu. Świątynię rozbudował król Herod Wielki w drugiej połowie I w. p.n.e., zburzyli ją zaś Rzymianie w 70 r. n.e., po stłumieniu powstania żydowskiego.

■ Dowiesz się, jaką rolę obecnie odgrywa Ściana Płaczu.

Mit

WARTO WIEDZIEĆ

Najogólniej rzecz ujmując, mit jest rodzajem opowieści. Ponieważ mity stały się przedmiotem badań wielu nauk (np. literaturoznawstwa, etnologii i antropologii kulturowej, religioznawstwa, historii), ich **definicje są bardzo liczne**. Z reguły są **przekazami o charakterze religijnym**, tzn. opowiadają o bogach i ich działalności oraz stają się **przedmiotem wiary** dla społeczności, w której funkcjonują. To drugie czyni z nich własność zbiorową. Można wręcz powiedzieć, że historia wtedy ma charakter mityczny, kiedy jakaś grupa ludzi wierzy w nią i przyjmuje ją za prawdę, choć jest fikcyjna. Na podobnej zasadzie istnieją **mity bohaterские i historyczne**. Choć opowiadają o czynach ludzi, przeważnie koncentrują się na szczególnym związku bohaterów z sacrum bądź ich wyjątkowej, wyidealizowanej charyzmie. W mowie potocznej słowo „mit” oznacza bajkę, opowieść wymyśloną i niewiarygodną.

Cyrus Wielki, zdobywca Babilonu i całej Mezopotamii, zezwolił Hebrajczykom na **powrót do Judei**, wzniesli oni w Jerozolimie **Świątynię**. Jerozolima stała się też stolicą perskiej prowincji Jehud (perska wersja nazwy: Juda).

Geneza zorganizowanego, kapłańskiego kultu Boga Jedynego, podobnie jak dzieje Izraela, stała się elementem **mitu** o początku narodu żydowskiego. W trakcie wędrówki Izraela przez pustynię brat Mojżesza, **Aaron**, został wyświęcony na pierwszego **arcykapłana**. Do pomocy w sprawowaniu kultu przydano mu **Lewitów** – jedno z **12 plemion izraelskich**. Potomkowie Aarona dziedziczyli po nim urząd arcykapłański. Jednakże co pewien czas, zwłaszcza gdy lud Izraela porzucał kult Jahwe, Bóg powoływał **proroków**, którzy przekazywali Hebrajczykom Jego słowa i starali się nawrócić rodaków na dobrą drogę. Wielu z nich, głównie w chwilach poważnego zagrożenia, przepowiadało nadejście **Mesjasza** (hebr. *Māsziach* – dosłownie: namaszczoney), Syna Bożego i jednocześnie potomka królewskiego rodu Dawida, który przywróci Izraelowi dawną świątynię.

Perski dualizm religijny. W I tysiącleciu p.n.e. w Iranie zamieszkiwanym przez indoeuropejski lud Persów działał prorok **Zaratustra** (gr. Zoroaster). Nauczał on, że wszystko, co dzieje się na świecie, jest konsekwencją **walki między dwoma bogami – dobrym Ormuzdem** (Ahuramazdą) **i złym Arymanem**. Każdy człowiek powinien więc postępować sprawiedliwie, aby wspomóc Ormuzda i przyczynić się do zwycięstwa dobra nad złem. Ze swego postępowania **duś** ludzka miała być po śmierci **rozliczana** przez dobrego boga: sprawiedliwi mieli trafić do rajów, a zli – zostać strąceni w otchłań.

Wschodnie systemy religijne

Buddyzm. Na **przełomie VI i V w. p.n.e.** w Indiach powstały zręby nowego systemu religijnego: buddyzmu. Jego twórcą był książę Siddhartha Gautama, który – według tradycji – przyszedł na świat w rodzie Siaków, jednym z indyjskich rodów królewskich. Kochający ojciec starał się odsunąć od niego wszelkie troski. Otoczył dorastającego młodzieńca luksusem i rozrywkami, pilnując jednocześnie, aby nie opuszczał on pałacu. Syn zapragnął jednak ujrzeć świat zewnątrz. Pomimo wysiłków ojca książę Gautama **dostrzegł biedę i cierpienie** niższych warstw społeczeństwa, dowiedział się również, czym jest śmierć. Przepęliło go **współczucie**. Postanowił poznać przyczynę cierpienia

i pomóc ludziom. Długo **praktykował ascezę i medytował**, aż doznał **oświecenia** i stał się **Buddą** (sanskryt. – oświecony, przebudzony). Za przyczynę cierpienia ludzkich uznał namiętności i samo pragnienie istnienia, radości, potęgi itp. Wyznawcy buddyzmu powinni wyrzekać się światowych ambicji i pożądania, a jednocześnie szanować każde istnienie i nie zabijać żadnych istot żywych. Budda zakazywał również kłamstwa, cudzołóstwa, kradzieży i odurzania się alkoholem lub innymi substancjami. Nakazywał życzliwość i sympatię wobec bliźnich.

Swoją koncepcję świata nadprzyrodzonego Budda oparł na wyobrażeniach Ariów (wyznających politeistyczną religię, nazywaną **braminizmem** od nazwy kasty kapłanów – braminów), wedle których dusza ludzka podlega cyklowi **reinkarnacji**, czyli kolejnych wcieleń. Po śmierci ponosi ona odpowiedzialność za uczynki dokonane za życia, odbywa karę w piekle lub otrzymuje nagrodę w niebie, ale pobyt w zaświatach to jedynie oczekiwanie na następne wcielenie. Najwyższym celem człowieka jest **nirwana** – stan niewypowiedzianej, doskonałej rozkoszy, wynikającej z ustania wszelkich potrzeb i pragnień, w tym również chęci życia. Nirwana jest zatem przez buddystów rozumiana jako coś pośredniego między istnieniem a niebytem, jako wyzbycie się dążenia do dalszej egzystencji, które przerywa ciąg reinkarnacji. Drogę do nirwany otwiera przestrzeganie zasad buddyzmu oraz praktykowanie medytacji i tylko od człowieka zależy, czy ją osiągnie, czy nie. Budda wierzył w bogów, lecz odrzucał przekonanie o ich oddziaływaniu na ludzi. Jego zdaniem bogowie podlegali tym samym prawom reinkarnacji oraz nagród i kar po śmierci, co ludzie.

Hinduizm. Reakcją na szerzenie się w Indiach buddyzmu była reforma tradycyjnej religii aryjskiej – braminizmu. Na podstawie **Wed**, świętych ksiąg braminów, oraz nowszych poematów powstał hinduizm – system religijny, który najważniejszym celem człowieka czyni **zespolecie z bóstwem**. Głosił on, że złe uczynki i niewiedza spowodowały na duszę ludzką ciąg reinkarnacji, lecz prędzej czy później wszyscy zjednoczą się z bóstwem. Główną parą bogów hinduistycznych stali się **Wisnu i Siwa**. Kult w hinduizmie sprawowali **bramini**, pełniący również funkcję **guru**, czyli nauczycieli religijnych. Obowiązkiem wyznawców stały się **ofiary** dla bogów, **modlitwy i pielgrzymki** – zwłaszcza przybycie nad brzeg **Gangesu** i **rytualna kąpiel** w rzece, której przypisuje się moc oczyszczania z win.

Taoizm. W VI w. p.n.e. w Chinach żył mędrzec **Lao-Cy**, który włączył do swej nauki znany również innym cywilizacjom mit „złotego wieku” – dawnych, szczęśliwych czasów, gdy ludzie żyli w zgodzie z naturą, nie znając deprawującego wpływu bogactwa, wyzwalającego żądze władzy, przemoc, wszelkie występstwa i nierówność społeczną. Opracował on filozoficzną

Starożytny posąg Buddy w Bamjanie (dziś Afganistan), najwyższy na świecie (ponad 50 metrów). Powstał w VI w. n.e., w 2001 r. wysadzili go talibowie; stan przed zniszczeniem (powyżej) i po nim (poniżej).

■ Dowiedz się, w jaki sposób buddyzm rozprzestrzenił się jeszcze w starożytności na okoliczne kraje, tak że trafił na obszar dzisiejszego Afganistanu.

Pismo klinowe

Pismo hieroglificzne

■ Porównaj kroje obu pism i zastanów się, jak na ich ukształtowanie mógł wpłynąć rodzaj materiału używanego do ich zapisywania.

koncepcję *tao*, pojęcia, które miało już wtedy długą tradycję w chińskiej kulturze. Samo słowo *tao* oznacza drogę, metodę, wreszcie – najwyższą zasadę organizującą **ład całego świata**. Poznanie *tao* i życie zgodne z tą wiedzą (kroczenie drogą *tao*) równa się osiągnięciu **harmonii z naturalnym porządkiem rzeczy**, który obejmuje tak przyrodę, jak i społeczeństwo. Lao-Cy przeprowadził gruntowną krytykę chińskiego systemu społecznego jako przeciwstawiającego człowieka naturze. Mędrzec zalecał skromność, rozumianą jako wyzbycie się ambicji dążenia do awansu społecznego, czyli zabiegania o wyższe stanowiska i większe bogactwo. Według niego ludzie powinni traktować się ze wzajemną życzliwością, uprzejmością i bezinteresownością, co jest sposobem na częściowy choćby powrót do stanu natury.

Konfucjanizm. System filozoficzny **Konfucjusza**, który żył na przełomie VI i V w. p.n.e., opierał się, podobnie jak u Lao-Cy, na pesymistycznej ocenie rzeczywistości społecznej i politycznej ówczesnych Chin. W tej koncepcji wszechobecne zło można jednak zwalczać dzięki wiedzy i rozumnemu działaniu, ponieważ człowiek jest w gruncie rzeczy dobrą istotą. Według Konfucjusza ogromne znaczenie dla poprawy sytuacji świata miała właściwa **edukacja**. Dzięki niej można wpoić ludziom przestrzeganie **uświęconych tradycją obowiązków wobec rodziny i społeczeństwa**. Dla Konfucjusza było oczywiste, że wyższa pozycja społeczna zobowiązuje do lepszego traktowania bliźnich. Szczególnie władcy powinni świecić przykładem i, rządząc państwem, korzystać z rad ludzi mądrych i wykształconych. Konfucjanizm przyczynił się do wielkiego **wzrostu znaczenia uczonych** w społeczeństwie chińskim. Wpłynął również na **rozwój aparatu państwowego**, przy czym głównym warunkiem awansu urzędników stały się wyniki zdawanych przez nich egzaminów.

Początki pisma

Potrzeba pisma zrodziła się z niedostatków ludzkiej pamięci. Prawdopodobnie pierwsze prymitywne zapisy wynikały z konieczności usprawnienia zarządu majątkiem świątyń w miastach sumeryjskich i egipskich. Tak powstały **piktogramy**, proste rysunki na oznaczenie rzeczy, ułatwiające prowadzenie rachunków. Dalszy rozwój pisma doprowadził do wykształcenia się **ideogramów**, czyli symboli rysunkowych oznaczających pojęcia – przedmioty niematerialne. Forma znaków nabierała cech specyficznych w zależności od materiału pisarskiego. W Egipcie najstarsze zachowane zapisy zostały wyrzeźbione w skale, dlatego pismo to Grecy nazywali **hieroglifami** (gr. *hierós* – święty; *glýphein* – ryc, skrobać). Później charakterystycznym egipskim materiałem piśmiennym stał się **papirus**. Sumerowie pisali przede wszystkim na **glinianych tabliczkach**. Odciskano na nich znaki za pomocą ryłca pozostawiającego ślad o kształcie wydłużonego trójkąta (klina), stąd pismo to zyskało nazwę **klinowego**. Od Sumerów przejęły je wszystkie inne ludy Mezopotamii. Starożytni Chińczycy swoje znaki zarówno ryli w twardych materiałach (np. kości), jak i pisali **atramentem** na jedwabiu, deseczkach lub papierze.

Alfabet. Pismo obrazkowe składało się z bardzo **dużej liczby znaków**. Zapamiętanie ich, a tym bardziej swobodne używanie było bardzo trudne. Przełomowe znaczenie dla rozwoju pisma miało założenie, że słowa składają się z sylab. W konsekwencji do pisma obrazkowego zaczęto dodawać **znaki sylabiczne** i w ten sposób powstawał zapis wyrazu – tak było m.in. w przypadku kreteńskiego pisma linearnego A i mykeńskiego pisma linearnego B (o pismach ▶ s. 42–43). Nadal jednak istniała potrzeba stosowania dużej liczby znaków. W **drugiej połowie II tysiąclecia p.n.e.** na wybrzeżu Kanaanu semiccy **Fenicjanie** podzielili **syllaby na głoski**. W ślad za tym powstał system zapisu języka za pomocą **liter** – znaków odpowiadających pojedynczym głoskom. Na początku I tysiąclecia p.n.e. **alfabet fenicki** dostosowano do potrzeb innych języków – **greckiego i hebrajskiego**. Samą nazwę „alfabet” stworzyli Grecy, pochodzi ona od dwóch pierwszych liter ich alfabetu – alfa i beta (o alfabecie ▶ s. 44).

Prawo

Funkcjonowanie społeczności ludzkich od samego początku wymagało ustalenia **zasad rozwiązywania konfliktów** między jednostkami. Poczucie **krzywdy** i idea **sprawiedliwości** wyrastały z psychicznych potrzeb człowieka. Dopóki rody były podstawową formą organizacji społecznej, zapewniały jednostce **opiekę**, wyrównanie krzywdy i **zemstę**. Wewnątrz rodziny spory rozstrzygał ten, kto stał na jej czele. W przypadku najbardziej drastycznego przestępstwa – zabójstwa – ród miał obowiązek zgładzić mordercę własnego współrodowca. Nierzadko prowadziło to do długiego pasma krwawej zemsty i zdziesiątkowania obu zwaśnionych rodów. Wraz z przyjęciem osiadłego trybu życia i powstawaniem większych wspólnot sąsiedzkich narodziła się konieczność wypracowania takich reguł postępowania w stosunkach pomiędzy rodami, które nie prowadziłyby do większych, destabilizujących społeczność konfliktów. W społeczeństwach zintegrowanych zaczęły wykształcać się systemy **prawa zwyczajowego**, powstała instytucja **sędziego** – człowieka mającego autorytet, wiedzę i doświadczenie w rozstrzyganiu sporów, który wydawał wyroki. Przestrzegania zasad i respektowania wyroków sędziego pilnowała cała wspólnota.

Spisy praw. Po ukształtowaniu się monarchii **władcy przejęli funkcję najwyższego sędziego** i gwarantowali poszanowanie prawa. Królowie nierzadko dokonywali zmian w przepisach i nakazywali spisanie poprawionego prawa. Jeden z najsłynniejszych starożytnych **kodeksów** został wyryty na kamiennej płycie z polecenia króla Babilonu **Hammurabiego** w **XVIII w. p.n.e.** Chcąc zagwarantować

Alfabet fenicki

K K X
 Q Q Q
 ^ ^ ^
 Δ Δ Δ
 E E E
 Y Y Y
 I E t
 H H H
 O ⊕
 Z Z Z
 V V Y
 L L L
 S S Y
 S S Y
 F F F
 O
 > > >
 H H H
 P P P
 Q Q Q
 W
 T X T

Alfabet grecki

X A A A
 S J C C B B
 Γ Γ ^ Λ I
 Δ Δ Δ
 E E B E
 Γ Γ Λ F C
 I E I
 H H H
 ⊗ ⊕ ⊙
 S S S I
 K K K
 L Γ ^ Λ
 M M M I
 M M M
 F E E
 O
 P P C
 M
 P P
 P P R
 S S S
 T
 Y Y V Y
 Φ Φ ⊕
 X + or Y V
 Y V
 Ω Ω Ω

Alfabet hebrajski

F X
 Q Q
 ^ ^
 Δ Δ
 E E
 Y Y
 I I
 H I
 H X
 Z
 Y Y
 L S
 Y E E
 Y S S
 O Y V
 J S
 Z S
 P P
 Q Q
 W V
 X H

kodeks (łac. *codex* – księga) – usystematyzowany spis praw, często zebrany w jednej księdze; kodeks to także forma książki, składającej się z kart spiętych ze sobą na jednym z brzegów, przy grzbiecie (inną formą może być np. zwój).

sprawiedliwość, władca nakazywał, aby w przypadku, gdy przestępca i ofiara należą do tej samej grupy społecznej, **kara dokładnie odpowiadała przewinie**: jeśli wybity został ząb, sprawca przestępstwa również tracił ząb, jeśli oko, tracił oko. W innych przypadkach surowość kary uzależniona była od statusu społecznego osoby pokrzywdzonej i winnego. Wprowadzenie zasady **odpłaty**, czyli wymierzania kary równie okrutnej jak przestępstwo, interpretowane jest jako złagodzenie wcześniejszego zwyczaju niczym nieograniczonej zemsty na winowajcy.

Z kolei dla Izraelitów szczególnie ważne było przekonanie o **boskim rodowodzie prawa**. Według tradycji biblijnej pierwszy spis prawa hebrajskiego powstał podczas wędrówki przez pustynię po wyjściu z Egiptu. **Mojżesz** pozostawił lud w obozie i wszedł na **górze Synaj**, gdzie otrzymał od Jahwe **kamienne tablice z prawem**. W czasie jego nieobecności Izraelici oddali się jednak bałwochwalstwu. Oburzony Mojżesz rozbił kamienne tablice. Kiedy lud został przykładnie ukarany i **odnowiono przymierze Boga z Izraelem**, prorok ponownie udał się na górę Synaj. Tam, pod dyktando Jahwe, odtworzył i wyrył w kamieniu tekst **Dziesięciorga Przykazań**, czyli **Dekalogu** (gr. *déka* – dziesięć; *lógos* – słowo, myśl, zdanie). Stał się on podstawą obszerniejszego spisu norm prawnych i katalogu kar za przestępstwa, umieszczonych w Torze.

Stela (tzn. pionowa kamienna tablica), na której w XVIII w. p.n.e. wyryto pismem klinowym **Kodeks Hammurabiego**. Na jej szczycie umieszczono płaskorzeźbę przedstawiającą boga Szamasza wręczającego królowi berło. Artysta wykonujący tablicę na polecenie władcy podkreślił w ten sposób, że nowe prawo ustanowione zostało z boskiej inspiracji.

■ Wyjaśnij, jakie znaczenie miało wykazanie boskiego pochodzenia prawa.

WARTO WIEDZIEĆ

Dekalog według biblijnej Księgi Powtórzonego Prawa (5,7–21)

Nie będziesz miał cudzych bogów obok Mnie. Nie będziesz czynił sobie żadnej rzeźby ani żadnego obrazu tego, co jest na niebie wysoko albo na ziemi nisko, ani tego, co jest w wodzie, pod ziemią. Nie będziesz oddawał im pokłonu ani nie będziesz im służył, bo Ja, Pan, twój Bóg, jestem Bogiem zazdrosnym, który karze nieprawość ojców na synach do trzeciego i czwartego pokolenia – tych, którzy Mnie nienawidzą, a okazuje łaskę do tysięcznego pokolenia tym, którzy Mnie miłują i przestrzegają moich przykazań.

Nie będziesz wzywał imienia Pana, Boga twego, w błahych rzeczach, bo nie dozwoli Pan, by pozostał bezkarny ten, kto wzywa Jego imienia w błahych rzeczach.

Będziesz zwał na szabat, aby go święcić, jak ci nakazał Pan, Bóg twój. Sześć dni będziesz się trudził i wykonywał wszelką twą pracę, lecz dzień siódmy jest szabatem Pana, Boga twego. Nie będziesz wykonywał żadnej pracy ani ty, ani twój syn, ani twoja córka, ani

twój sługa, ani twoja służąca, ani twój wół, ani twój osioł, ani żadne twoje zwierzę, ani przybysz, który przebywa w twoich bramach; aby wypoczęli twój niewolnik i twoja niewolnica, jak i ty. Pamiętaj, że byłeś niewolnikiem w ziemi egipskiej i wyprowadził cię stamtąd Pan, Bóg twój, ręką mocną i wyciągniętym ramieniem: przeto ci nakazał Pan, Bóg twój, strzec dnia szabatu.

Czuj swego ojca i swoją matkę, jak ci nakazał Pan, Bóg twój, abyś długo żył i aby ci się dobrze powodziło na ziemi, którą ci daje Pan, Bóg twój.

Nie będziesz zabijał.

Nie będziesz cudzołożył.

Nie będziesz kradł.

Nie będziesz mówił fałszywie przeciw bliźniemu swemu jako świadek.

Nie będziesz pożądał żony swojego bliźniego. Nie będziesz pragnął domu swojego bliźniego ani jego pola, ani jego niewolnika, ani jego niewolnicy, ani jego wołu, ani jego osła, ani żadnej rzeczy, która należy do twojego bliźniego.

przekład Biblii Tysiąclecia, wyd. V

Nauka, odkrycia, wynalazki

Jedną z charakterystycznych cech starożytnych cywilizacji był **bujny rozwój nauki**. Kapłani i uczeni żyjący w różnych kręgach cywilizacyjnych niezależnie od siebie starali się lepiej poznać świat i rządzące nim mechanizmy oraz udoskonalić materialną egzystencję ludzi. Aby **przewidzieć moment wylewu Nilu**, kapłani egipcscy opracowali precyzyjny **kalendarz słoneczny** (rok równał się 365 dniom). Ich pomysłem był również podział doby na 24 godziny. Z kolei uczyonym mezopotamskim zawdzięczamy podział godziny na 60 minut i koła na 360 stopni. Wreszcie starożytni Chińczycy zasłynęli przede wszystkim z osiągnięć technicznych, wynalazku **druku, porcelany i jedwabiu**.

Tekst źródłowy

Druga Księga Samuela (11,1–12,24)

Na początku roku, gdy królowie zwykli wychodzić na wojnę, Dawid wyprawił Joaba i swoje sługi wraz z całym Izraelem. Spustoszyli oni [ziemię] Ammonitów i oblegali Rabba. Dawid natomiast pozostał w Jerozolimie.

Pewnego wieczora Dawid [...] zobaczył z tarasu kąpiącą się kobietę. Kobieta była bardzo piękna. Dawid zasięgnął wiadomości o tej kobiecie. Powiedziano mu: „To jest Batszeba, córka Eliama, żona Uriasza Chittyty”. Wysłał więc Dawid posłańców, by ją sprowadzili. A gdy przyszła do niego, spał z nią. [...] Kobieta ta poczęła, posłała więc, by dać znać Dawidowi: „Jestem brzemienna”.

Wtedy Dawid wyprawił posłańca do Joaba: „Przyślij do mnie Uriasza Chittytę”. [...] Kiedy Uriasz do niego przyszedł, Dawid wypytywał się o powodzenie Joaba, ludu i walki. Następnie rzekł Dawid Uriaszowi: „Zejdź do swojego domu i umyj sobie nogi!”. Uriasz opuścił pałac królewski, a za nim niesiono dar ze stołu króla. Uriasz położył się jednak u bramy pałacu królewskiego wraz ze wszystkimi sługami swojego pana, a nie poszedł do własnego domu.

Przekazano wiadomość Dawidowi: „Uriasz nie wstąpił do swego domu”. Pytał więc Dawid Uriasza: „Czyż nie wracasz z drogi? Dlaczego nie szedłeś do swego domu?”. Uriasz odpowiedział

Dokonywania człowieka	Miejsce	Przybliżony czas (lata p.n.e.)	Wynalazki i odkrycia człowieka
początki hodowli	Mezopotamia	9000	■ Podaj, gdzie i kiedy ludzie dokonali pierwszych odkryć. Dlaczego właśnie w tych regionach? Jakim potrzebom człowieka służyły te dokonania? Które ludzkie osiągnięcia miały miejsce najdawniej i dlaczego właśnie te?
tkactwo, ceramika	Bliski Wschód	8000	
wytop miedzi	Bliski Wschód	7000	
uprawa pszenicy i jęczmienia	Bliski Wschód	7000	
uprawa ryżu	Indie	6000	
dźwignia, klin, równia pochyła	Bliski Wschód	5000	
systemy irygacyjne	Mezopotamia	4500	
radło	Bliski Wschód	4000	
koło	Mezopotamia	3500	
system rachunkowy	Mezopotamia	3400	
pismo klinowe	Mezopotamia	3300	
hieroglify	Egipt	3200	
waga szalowa	Egipt	2800	
akupunktura	Chiny	2500	
badania astronomiczne	Mezopotamia	2000	
szkło	Egipt	1550	
wytop żelaza	Bliski Wschód	1200	

Autor

Powiązanie autorstwa tekstu z sędzią i prorokiem Samuelem jest czysto umowne. Z samej księgi wynika że małżeństwo Dawida i Batszeby zostało zawarte po śmierci Samuela. Opowieść o miłości i grzechu Dawida stanowi fragment i wielowątkowej tradycji literackiej poświęconej życiu i panowaniu króla. Jej spisanie badacze Biblii datują różnie. Prawdopodobnie obecną formę uzyskała w kilkaset lat po czasach, w których – według chronologii biblijnej – żył Dawid. Autor Księgi Samuela niewątpliwie wykorzystał przekazy ustne, być może osnute na prawdziwych zdarzeniach.

Jak czytać źródło

Późny czas powstania Księgi nie pozwala traktować jej jako źródła do dziejów panowania Dawida. Treść oddaje poglądy wyznawców Jahwe na temat praw i obowiązków króla. Dawid jest oczywiście najważniejszym bohaterem Księgi. Autor ukazuje go jako potężnego władcę, ale nie szczędzi mu słów krytyki. Przede wszystkim jednak król Izraela został opisany jako zwyczajny człowiek – grzeszny, słaby, lecz walczący ze swoimi słabościami i dający się lubić.

Dawidowi: „Arka, Izrael i Juda przebywają w namiotach, podobnie też i pan mój, Joab, wraz ze sługami mego pana obozują w otwartym polu, a ja miałbym pójść do swojego domu, aby jeść, pić i spać ze swoją żoną? Na życie Pana i na twoje, czegoś podobnego nie uczynię”. Dawid więc rzekł do Uriasza: „Pozostań tu jeszcze dziś, a jutro cię odeślę”. Uriasz został więc w Jerozolimie w tym dniu. Nazajutrz Dawid zaprosił go, aby jadł i pił w jego obecności, aż go upoił. Wieczorem poszedł [Uriasz], położył się na swym posłaniu między sługami swego pana, a do domu swojego nie zszedł.

Następnego ranka napisał Dawid list do Joaba i posłał go za pośrednictwem Uriasza. W liście napisał: „Postawcie Uriasza tam, gdzie walka będzie najbardziej zażarta, potem odstąpcie go, aby został ugodzony i zginął”.

Joab, obejrawszy miasto, postawił Uriasza w miejscu, o którym wiedział, że walczyli tam najsilniejsi wojownicy. Ludzie z miasta wypadli i natarli na Joaba. Byli zabici wśród ludu i sług Dawida; zginął też Uriasz Chittyta. [...]

Żona Uriasza dowiedziawszy się, że jej mąż, Uriasz, umarł, opłakiwała swego pana. Gdy czas żałoby minął, posłał po nią Dawid i sprowadził do swego pałacu. Została jego żoną i urodziła mu syna. Postępek jednak, jakiego dopuścił się Dawid, nie podobał się Panu.

Pan posłał do Dawida proroka Natana. Ten przybył do niego i powiedział:

„W pewnym mieście było dwóch ludzi, jeden był bogaczem, a drugi biedakiem. Bogacz miał owce i wielką liczbę bydła, biedak nie miał nic, prócz jednej małej owieczki, którą nabył.

On ją karmił i wyrosła przy nim wraz z jego dziećmi,

jadła jego chleb i piła z jego kubka, spała u jego boku i była dla niego jak córka.

Raz przyszedł gość do bogacza, lecz jemu żal było brać coś z owiec i własnego bydła,

czym mógłby posłużyć podróznemu, który do niego zawitał.

Zabrał więc owieczkę owemu biednemu mężowi i tę przygotował człowiekowi, co przybył do niego”.

Dawid oburzył się bardzo na tego człowieka i powiedział do Natana: „Na życie Pana, człowiek, który tego dokonał, jest winien śmierci. Nagrodzi on za owieczkę w czwórmasób, gdyż

dopuścił się tego czynu, a nie miał miłosierdzia”. Natan oświadczył Dawidowi: „Ty jesteś tym człowiekiem. Tak mówi Pan, Bóg Izraela: «Ja namaściłem cię na króla nad Izraelem. Ja uwolniłem cię z rąk Saula. Dałem ci dom twojego pana, a żony twego pana na twoje łono, oddałem ci dom Izraela i Judy, a gdyby i tego było za mało, dodałbym ci jeszcze więcej. Czemu zlekceważyłeś słowo Pana, popełniając to, co złe w Jego oczach? Zabiłeś mieczem Chittytę Uriasza, a jego żonę wzięłeś sobie za małżonkę. Zamordowałeś go mieczem Ammonitów. Dlatego właśnie miecz nie oddali się od domu twojego na wieki, albowiem Mnie zlekceważyłeś, a żonę Uriasza Chittyty wzięłeś sobie za małżonkę». Tak mówi Pan: «Oto Ja sprowadzę na ciebie nieszczęście z własnego twego domu, żony zaś twoje zabiorę sprzed oczu twoich, a oddam je twojemu rywalowi, który będzie obcował z twoimi żonami pod tym słońcem. Uczyniłeś to wprawdzie w ukryciu, jednak Ja obwieszczę tę rzecz wobec całego Izraela i wobec słońca». Dawid rzekł do Natana: „Zgrzeszyłem wobec Pana”. Natan odrzekł Dawidowi: „Pan odpuszcza ci też twój grzech – nie umrześ, lecz dlatego, że przez ten czyn bardzo wzgardziłeś Panem, syn, który ci się urodzi, na pewno umrze”.

[...] Pan dotknął dziecko, które urodziła Dawidowi żona Uriasza, tak iż ciężko zachorowało. Dawid błagał Boga za chłopcem i zachowywał surowy post, a wróciwszy do siebie, całą noc leżał na ziemi. Dostojnicy jego domu, podszedłszy do niego, chcieli podźwignąć go z ziemi: bronił się jednak; w ogóle z nimi nie jadał. W siódmym dniu dziecko zmarło. [...]

Dawid podniósł się z ziemi, umył się i namaścił, zmienił swe ubranie i wszedłszy do domu Pańskiego, oddał pokłon. Powróciwszy do domu, zażądał, by mu podano posiłek, którym się pożywił. Słudzy na to mu powiedzieli: „Co ma znaczyć twój sposób postępowania? Gdy dziecko żyło – płakałeś, lecz gdy zmarło – powstałeś i posiliłeś się”. Odrzekł: „Dopóki dziecko żyło, pościłem i płakałem, gdyż mówiłem sobie: «Kto wie, może Pan nade mną się ulituje i dziecko będzie żyło?» Tymczasem umarło. Po cóż mam pościć? Czyż zdołam je wskrzesić? Ja pójde do niego, ale ono do mnie nie wróci”.

Dawid okazywał współczucie swej żonie, Batszebie. Poszedł do niej i spał z nią. Urodziła syna, któremu dał imię Salomon, a Pan go umiłował.

przekład Biblii Tysiąclecia, wyd. V

- 1 Przedstaw stosunki króla Izraela z poddanymi (na podstawie relacji między Dawidem a Uriaszem).
- 2 Podaj, jakie prawo złamał król Izraela i kto go osądził.
- 3 Wyjaśnij, jaką rolę w Izraelu odgrywali prorocy.
- 4 Przedstaw stosunek Dawida do Jahwe.

Forum historyczne

Czy hebrajski monoteizm był na czasy starożytne rewolucyjnym rozwiązaniem?

Ra100 ★ ✉ wczoraj 21.19	Większość religii starożytnych uznawała istnienie wielu bogów. Była to bardziej pierwotna wizja świata nadprzyrodzonego. Bóstwa miały swój charakter i swoje dziedziny. Jedne były złe, inne dobre, jedne odpowiadały za śmierć, inne za życie itd. Czy więc przekazanie wszystkich kompetencji jednej osobie nie było dla wielu starożytnych trudne do zrozumienia?
Teofila ✉ wczoraj 21.24	No właśnie, istnienie wielu bóstw każdemu dawało możliwość oddania się pod opiekę. A jeden Bóg? Czy starożytnym łatwo było zrozumieć, że jedno bóstwo opiekuje się wszystkimi? Przecież każda cywilizacja miała swoje bóstwa, czasem też grupa społeczna... A co, jeśli dwa ludy stawały naprzeciwko siebie do walki? Dla nich naturalne było, że każdy jest chroniony przez własnego boga...
Kora ✉ wczoraj 21.54	Ale przecież Hebrajczycy jakoś przyjęli monoteizm, czuli się wręcz silniejsi, wierząc, że tylko ich Bóg jest prawdziwy.
Gene ★ ✉ dziś 11.31	Hebrajczycy tak, ale pamiętajcie, że dla innych starożytnych cywilizacji jednobóstwo było całkowicie obce. Pewnie z czegoś to wynikało...

Pytania, zadania, problemy

- 1 Przedstaw, jak i dlaczego starożytni akcentowali nadprzyrodzony charakter władzy swoich królów.
- 2 Wskaż różnice między politeizmem a monoteizmem.
- 3 Omów ewolucję pisma od piktogramów do alfabetu.
- 4 Wyjaśnij, jaką rolę w życiu społeczeństw odgrywają systemy prawne.
- 5 Oceń dorobek kulturowy cywilizacji starożytnego Wschodu.
- 6 Wskaż zdobycze cywilizacyjne ludów starożytnego Wschodu, które nie straciły do dziś znaczenia. Odpowiedź uzasadnij.

Praca projektowa:

- Wybierzcie pięć najważniejszych waszym zdaniem wynalazków pierwszych cywilizacji i przygotujcie na ich temat prezentację. Weźcie pod uwagę ich wykorzystanie w starożytności, a także dalsze losy.

Warto przeczytać

- Georges Contenau, *Życie codzienne w Babilonii i Asyrii*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 1963
- Christiane Desroches-Noblecourt, *Tutanchemon. Życie, śmierć, odrodzenie*, przeł. M. Marciniak, Warszawa 1980
- David Diringer, *Alfabet, czyli klucz do dziejów ludzkości*, przeł. W. Hensel, Warszawa 1972
- Maria Jaczynowska, Danuta Musiał, Marek Stępień, *Historia starożytna*, Warszawa 2001
- Evelyn Klengel-Brandt i Horst Klengel, *Hetyci i ich sąsiedzi. Dzieje kultury Azji Mniejszej od Çatalhöyük do Aleksandra Wielkiego*, przeł. B. i T. Baranowscy, Warszawa 1972
- Aleksander Kondratow, *Zaginione cywilizacje*, przeł. S. Michalski, Warszawa 1988
- Jadwiga Lipińska, Marek Marciniak, *Mitologia starożytnego Egiptu*, Warszawa 2002
- Krystyna Łyczkowska, Krystyna Szarzyńska, *Mitologia Mezopotamii*, Warszawa 1986
- Antoni Mierzejewski, *Sztuka starożytnego Wschodu*, t. I–II, Warszawa 1981
- Pierre Montet, *Życie codzienne w Egipcie w epoce Ramessydów XIII–XII w. p.n.e.*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 1972
- Sabatino Moscati, *Świat Fenicjan*, przeł. M. Gawlikowski, Warszawa 1971
- Alberto Siliotti, *Egipt. Świątynie, ludzie, bogowie*, przeł. A. Ćwiek i O. Tyciński, Warszawa 1998
- Anna Świderkówna, *Prawie wszystko o Biblii*, Warszawa 2002

Biblia hebrajska powstawała przez wiele stuleci. Ostateczna redakcja poszczególnych ksiąg, polegająca na przekształcaniu różnych starych tradycji literackich i ustnych w jeden tekst, dokonała się w przeciągu drugiej połowy I tysiąclecia p.n.e.

Podział ksiąg wchodzących w skład katolickiego kanonu Pisma Świętego

Stary Testament

Pięcioksiąg, hebr. Tora, czyli Prawo

- Księga Rodzaju (gr. *Génesis*, łac. *Genesis*)
- Księga Wyjścia (gr. *Éksodos*, łac. *Exodus*)
- Księga Kapłańska
- Księga Liczb
- Księga Powtórzonego Prawa

Księgi historyczne

- Księga Jozuego
- Księga Sędziów
- Księga Rut
- 1 i 2 Księga Samuela
- 1 i 2 Księga Królewska
- 1 i 2 Księga Kronik
- Księga Ezdrasza
- Księga Nehemiasza
- Księga Tobiasza
- Księga Judyty
- Księga Estery
- 1 i 2 Księga Machabejska

Księgi dydaktyczne

- Księga Hioba
- Księga Psalmów
- Księga Przysłów
- Księga Koheleta, czyli Eklezjastesa

■ Pieśń nad pieśniami

- Księga Mądrości
- Mądrość Syracha, czyli Eklezjastyk

Księgi proroków większych

- Księga Izajasza
- Księga Jeremiasza
- Lamentacje
- Księga Barucha
- Księga Ezechiela
- Księga Daniela

Księgi proroków mniejszych

- Księga Ozeasza
- Księga Joela
- Księga Amosa
- Księga Abdiasza
- Księga Jonasza
- Księga Micheasza
- Księga Nahuma
- Księga Habakuka
- Księga Sofoniasza
- Księga Aggeusza
- Księga Zachariasza
- Księga Malachiasza

Nowy Testament

Ewangelie

- Ewangelia wg św. Mateusza
- Ewangelia wg św. Marka
- Ewangelia wg św. Łukasza
- Ewangelia wg św. Jana

■ Dzieje Apostolskie

Listy apostołskie

- List św. Pawła do Rzymian
- 1 i 2 List św. Pawła do Koryntian
- List św. Pawła do Galatów
- List św. Pawła do Efezjan
- List św. Pawła do Filipian
- List św. Pawła do Kolosan
- 1 i 2 List św. Pawła do Tesaloniczan
- 1 i 2 List św. Pawła do Tymoteusza
- List św. Pawła do Tytusa
- List św. Pawła do Filemona
- List św. Pawła do Hebrajczyków
- List św. Jakuba
- 1 i 2 List św. Piotra
- 1, 2 i 3 List św. Jana
- List św. Judy

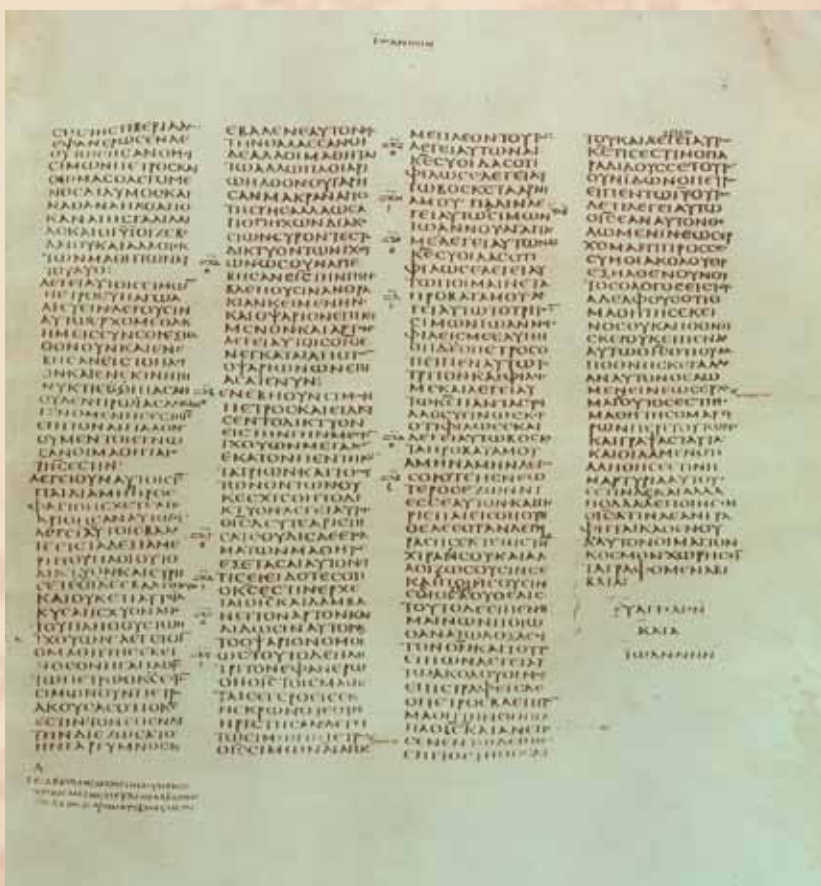
■ Apokalipsa św. Jana

- księgi w najstarszej zachowanej wersji spisane po hebrajsku
- księgi w najstarszej zachowanej wersji spisane po grecku
- księgi zachowane w rękopisach częściowo po hebrajsku, częściowo po grecku

W III i II w. p.n.e. uczeni żydowscy w Egipcie przełożyli Biblię hebrajską na **język grecki**. Legenda mówi, że tłumaczy było 72 i praca ta zajęła im 70 dni, stąd ich wersję Biblii nazwano później **Septuaginta** (łac. – siedemdziesiąt, od *septem* – siedem). Twórcy Septuaginty dodali do Pisma Świętego kilka ksiąg częściowo bądź w całości napisanych po grecku. Prace uczonych hebrajskich nad doborem ksiąg biblijnych trwały jeszcze długo i ostatecznie po odrzuceniu części ksiąg wchodzących do Septuaginty zostały zakończone w pierwszych wiekach n.e. (na zdjęciu fragment Księgi Wyjścia, rękopis Septuaginty z III w. p.n.e.).

Starożytni chrześcijanie, tworząc własny **kanon** (gr. *kanōn*, łac. *canon* – miara, wzorzec, prawidło, przepis), czyli listę uznawanych za natchnione ksiąg biblijnych **Starego Testamentu** (powstałych przed Chrystusem, w czasach przymierza Izraela z Jahwe), oparli się na Septuagincie. Do jej 46 ksiąg dodali oni dalszych 27 ksiąg **Nowego Testamentu**, napisanych przez apostołów oraz ich uczniów. I tym razem jednak nie obyło się bez sporów. Kanon nowotestamentowy ustalił się ostatecznie w IV w. n.e. Biblia w tej postaci jest do dziś używana przez wiernych większości Kościołów chrześcijańskich, z wyjątkiem protestantów i prawosławnych należących do Cerkwii rosyjskiej, którzy podobnie jak Hebrajczycy, odrzucili księgi dodane do Starego Testamentu przez tłumaczy Septuaginty (na zdjęciu Kodeks Synajski – najstarszy, pochodzący z IV wieku, manuskrypt Septuaginty i Nowego Testamentu, fragment ewangelii św. Jana).

9

Cesarstwo rzymskie

Pryncypat

Kłęska Marka Antoniusza zakończyła okres wojen domowych. Zwycięski **Oktawian** został konsulem i zaczął organizować prawne podstawy swojej władzy. Nowy system rządów kształtował się przez cały okres jego panowania. W 28 i 27 r. p.n.e. senat nadał mu nowe tytuły – *princeps civium* (łac. – pierwszy obywatel – stąd ustrój przezeń wprowadzony określa się mianem pryncypatu) i **august**. Oba nowe tytuły Oktawiana miały charakter honorowy, realną władzę dawała mu zaś **kumulacja urzędów republikańskich** w jego ręku:

- prokonsulat (*imperium proconsulare*), tzn. władza nad wojskiem (August i późniejsi cesarze nosili tytuł imperatora);
- władza trybuńska, dająca prawo zwoływania senatu i komicjów oraz możliwość wetowania ich uchwał, ponadto osobistą świętość i nietykalność;
- urząd najwyższego kapłana (*pontifex maximus*);
- urząd cenzora, pozwalający ustalać listę senatorów;
- urząd rozdawcy darmowego zboża dla obywateli.

August przeprowadził **podział prowincji** (posiadłości Rzymu poza Italią) na **cesarskie i senackie**. Pod bezpośrednią władzą cesarza znalazły się prowincje świeżo podbite i graniczne: stacjonowało w nich wojsko, a zarządzali nimi mianowani przez władzę **prokuratorzy** i **prefekci**. Namiestnicy pozostałych prowincji byli nominowani przez senat. Kontrolę nad miastem Rzymem i całą Italią osobiście sprawował cesarz przy pomocy **gwardii pretoriańskiej** – elitarnych jednostek wojskowych stacjonujących w stolicy.

Z tego rozdziału dowiesz się:

- ▶ czym był pryncypat i jak powstało cesarstwo rzymskie,
- ▶ kiedy nastąpił kryzys cesarstwa i z czego wynikał,
- ▶ jak narodziło się chrześcijaństwo,
- ▶ jak doszło do tego, że chrześcijaństwo stało się religią rzymską,
- ▶ jak powstał drugi Rzym.

WARTO WIEDZIEĆ

Tytułatura władców rzymskich okresu pryncypatu

Łacińskie słowo **augustus** znaczy „dostojny”, „błogosławiony”. Ten tytuł wraz z przydomkiem **Cesar**, od którego pochodzi polskie słowo **cesarz**, przyjmowali wszyscy następcy Rzymu. W tradycji historiograficznej Oktawiana w okresie sprawowania przez niego władzy cesarskiej przyjęło się nazywać **Augustem**.

Posąg przedstawiający żołnierza rzymskiej gwardii pretoriańskiej w pełnym rynsztunku

Pretorianie rzymscy ze znakiem swojego oddziału na płaskorzeźbie z II w. n.e.

■ Przedstaw rolę i zadania pretorian.

Oktavian August
(63 r. p.n.e.–14 r. n.e.),
posąg z ok. 20 r. p.n.e.
przedstawiający cesarza
w pancerzu. Amorek
u jego stóp przypomina
o pochodzeniu rodu
Juliuszów od bogini
Wenus.

pryncypat (od łac. *princeps civium*) – forma rządów w Imperium Rzymskim wprowadzona przez Oktawiana Augusta; władza znajdowała się w rękach jednostki, lecz przy zachowaniu pozorów instytucji republikańskich; formalnie cesarz był tylko Pierwszym Obywatelom, a nie monarchą, nadal istniał senat, choć faktycznie był podporządkowany władcy.

Tyberiusz
(42 r. p.n.e.–37 r. n.e.),
pasierb i następca
Augusta (fragment
marmurowej rzeźby
z I w. n.e.)

Za czasów Augusta **republika formalnie trwała nadal**. Cesarz okazywał szacunek senatorom i tolerował umiarkowaną opozycję w ich gronie. Przewaga **senatu** nad innymi instytucjami odziedziczonymi po republice wyraziła się m.in. w oficjalnej formule określającej państwo, przyjętej za panowania Augusta: „senat i lud rzymski” (łac. *Senatus Populusque Romanus*, w skrócie: SPQR).

Monarchiczny charakter pryncypatu uwidaczniał się przy okazji **przekazywania władzy cesarskiej**. Stała się ona **dziedziczna** w rodzie **Juliuszów-Klaudiuszów**. August wyznaczył na następcę własnego pasierba, **Tyberiusza**. Po wygaśnięciu dynastii julijsko-klaudyjskiej władzę przejęli **Flawiusze** (lata 69–96 n.e.), a następnie dynastia **Antoninów** (96–192). Ci ostatni dla dobra państwa często dokonywali **adopcji** niespokrewnionych ze sobą wybitnych i godnych władzy cesarskiej obywateli, desygnując ich tym samym na swoich następców. Tak postąpił już pierwszy z Antoninów, cesarz Nerwa, adoptując Trajana.

Pryncypat był kompromisem między „pierwszym obywatelem” a senatem. Kolejni cesarze, dysponując **instrumentami realnej władzy** w postaci piastowanych urzędów republikańskich, w większości **poszerzali jeszcze jej zakres**. Państwo rzymskie z czasem nabierało coraz więcej cech monarchii, a senat tracił na znaczeniu. Te powolne przekształcenia były niekiedy przerywane gwałtownymi próbami wzmacniania władzy cesarskiej poprzez **deifikację** żyjącego władcy, narzucenie wschodniego ceremoniału (okazywanie boskiej czci cesarzowi) i wprowadzenie **władzy absolutnej** wzorowanej na królestwach hellenistycznych. Gwałtowne zmiany w tej dziedzinie jako pierwszy wprowadził cesarz **Kaligula**, panujący w latach 37–41 n.e., który ogłosił się bogiem i otwarcie kpił z instytucji republikańskich oraz obyczajów rzymskich, np. mianując swojego konia senatorem.

Politykę w tym stylu prowadził później **Neron** (54–68), a także **Domicjan** (81–96). Jednak wszyscy władcy zmierzający do szybkiej hellenizacji cesarstwa zginęli **zamordowani przez spiskowców**, a historiografia rzymska, związana z senatem, urobiła im opinię **tyranów i szaleńców**. Natomiast ci cesarze, którzy w sposób bardziej wyważony budowali monarchię, nie tylko osiągnęli sukces, lecz także **cieszyli się uznaniem senatorów** (np. **Trajan**, któremu senat nadał tytuł „najlepszego władcy”, **Hadrian**, **Marek Aureliusz**), choć ich poczynania nierzadko godziły w uprawnienia senatu.

Romanizacja Imperium

Panowanie w prowincjach napotykało czasem opór ze strony ich mieszkańców (przede wszystkim **podatki** nakładane przez Rzymian). Szczególnie wiele kłopotów sprawili Imperium Żydzi, którzy jako grupa pilnie strzegli swojej odrębności, zwłaszcza religijnej. W **67 r. n.e.** wybuchło **powstanie żydowskie**, które po ciężkich walkach zostało stłumione przez cesarzy **Wespazjana** i **Tytusa**. Ten drugi po zdobyciu Jerozolimy **zburzył Świątynię Jahwe** (o Świątyni ► s. 31–32). Żydzi jednak nadal sprzeciwiali się rzymskiej władzy i u schyłku panowania Trajana ponownie podjęli walkę. Na czele buntu stanął **Bar Kochba**. W **135 r.** cesarz Hadrian pokonał powstańców i wysiedlił ludność żydowską z Judei; tak rozpoczął się w dziejach Izraela okres „wielkiego rozproszenia” Żydów, czyli – z grecka – **diaspory**.

Dwa pierwsze stulecia cesarstwa (I i II w. n.e.) to „złoty wiek” cywilizacji rzymskiej. Imperium było wówczas tak silne, że tylko nieliczne spośród sąsiednich państw i ludów ośmielały się podejmować wojnę z Rzymianami. W świecie śródziemnomorskim zapanał więc **pokój rzymski** (łac. *pax romana*). W sprzyjających warunkach jednolitej organizacji politycznej, zapewniającej mieszkańcom spokój i powodzenie gospodarcze, nastąpiła romanizacja ludów żyjących w prowincjach rzymskich. Na Zachodzie upowszechniła się łacina, na Wschodzie zaś dominował – tak jak w epoce hellenistycznej – język grecki, nawet jednak Grecy zaczęli samych siebie nazywać Rzymianami (gr. *romaioi*). Ostatecznie o romanizacji (w sensie prawnym) ludności Imperium przesądził **edykt cesarza Karakalli z 212 r.**, nadający **obywatelstwo rzymskie wszystkim wolnym mieszkańcom cesarstwa**. Jednolite prawo rzymskie objęło całą ludność Imperium.

Romanizacja zachodnich i **grecyzacja** wschodnich prowincji były najważniejszymi procesami kulturowymi okresu cesarstwa, walenie przyczyniły się one do rozpowszechnienia się **cywilizacji śródziemnomorskiej (grecko-rzymskiej)** w granicach Imperium, a także współtworzyły jej różnorodność. Wykształcony Rzymianin był **dwujęzyczny** – znał zarówno łacinę, jak i grekę. Dzięki romanizacji i grecyzacji w czasach cesarstwa **poszerzeniu uległa elita państwa**. O ile pierwsza dynastia cesarska wywodziła się za starych rodów arystokracji rzymskiej – Juliuszów i Klaudiuszów, o tyle Flawiusze (kolejna dynastia) byli Italikami, a np. cesarze z dynastii Antoninów – Trajan i Hadrian – pochodzili z Hiszpanii. Szło to w parze z coraz częstszym nadawaniem obywatelstwa rzymskiego ludności prowincji. Proces ten zakończył się wspomnianym już edyktem cesarza Karakalli z 212 r., wprowadzającym powszechne obywatelstwo.

Malowidło odkryte na ścianie domu w Pompei, mieście rzymskim, zniszczonym w wyniku wybuchu Wezuwiusza w 79 r. n.e. Przedstawiona tutaj scena jest ilustracją do *Eneidy* Wergiliusza. Na pierwszym planie znajduje się Eneasz, bohater, który przyprowadził do Italii Trojan ocalałych z zagłady Ilionu. To oni, wedle tradycji, byli protoplastami Rzymian. Ranę na udzie Eneasz odniósł w bitwie z Latynami, którzy pod wodzą Turnusa starali się wyrzucić Trojan z Italii. Bohater wspiera się na ramieniu swego syna, Julusa, legendarnego protoplasty rodu Juliuszów. Postać kobieca na drugim planie to bogini Wenus, matka Eneasza. Właśnie ona sprawiła, że bohater natychmiast powrócił do zdrowia i pokonał Latynów oraz zabił Turnusa.

■ Wyjaśnij, jaką rolę w kulturze rzymskiej odgrywała tradycja grecka.

Kultura

Okres pryncypatu to czasy najbujniejszego rozkwitu kultury rzymskiej. Powstały wówczas najwybitniejsze dzieła historyczne, napisane przez **Liwiusza** oraz **Tacyta** (autora postulatów, aby historię opisywać *sine ira et studio*, czyli bez gniewu i uprzedzeń – obiektywnie). Pod patronatem Augusta i jego przyjaciela **Mecenasa** (od którego nazwiska pochodzi słowo **mecenat**) tworzyli poeci: **Wergiliusz** (twórca *Eneidy* – „narodowej” epopei Rzymian), **Horacy** i **Owidiusz**.

Ogromną rolę w przeszczepieniu na grunt rzymski osiągnięć filozofii greckiej odegrał **Marek Tulliusz Ciceron**, słynny

mówca i polityk z okresu wojen domowych. Szczególną popularność zdobyła sobie wśród Rzymian filozofia stoicka (o stoicyzmie greckim ▶ s. 59), propagowana przez **Senekę**, który w okresie młodości Nerona był doradcą jego matki, cesarzowej **Agrypiny**, i dzięki temu miał duży wpływ na rządzenie państwem. W czasach Antoninów **stoicyzm** stał się nieomal oficjalną ideologią państwa, a wybitnym stoikiem był m.in. pochodzący z tej dynastii cesarz **Marek Aureliusz** (panujący w latach 161–180 n.e.).

WARTO WIEDZIEĆ

Marek Aureliusz (121–180), cesarz, autor słynnych *Rozmyślań*, już za życia zyskał sobie opinię władcy sprawiedliwego oraz „filozofa na tronie” (popiersie z drugiej połowy II w. n.e.).

limes (łac.) – dosłownie: granica; w historiografii przyjęło się nazywać limesem granicę cesarstwa.

Septymiusz Sewer (145–211), cesarz, (popiersie z przełomu I i II w.). Płaskorzeby na wystawionym przezeń na Forum Romanum łuku triumfalnym upamiętniają walki jego wojsk z Partami.

Armia rzymska przeprowadza egzekucje barbarzyńców, detal kolumny Marka Aureliusza, wystawionej przez jego syna i następcę – cesarza Kommodusa – na pamiątkę walk z Markomanami.

■ Opisz sceny przedstawione na kolumnie. Wyjaśnij, dlaczego znalazły się one na tryumfalnym monumencie.

Kryzys cesarstwa

Za panowania **Marka Aureliusza** tuż przy granicy cesarstwa powstał potężny **związek plemienny** germańskich **Markomanów i Kwadów**. Germanie zaatakowali **limes**, przekroczyli go i po pokonaniu wojsk strzegących granicy **wdarli się do Italii**, która przez blisko 300 lat, od czasów najazdu Cymbrów i Teutonów u schyłku II w. p.n.e., nie widziała zewnętrznego wroga. Aby odeprzeć najazd, Marek Aureliusz musiał zmobilizować siły całego państwa. Wojna przeciągała się, skarb opustoszał i chcąc kontynuować walkę, cesarz musiał sprzedać część swojego majątku. Zwycięstwo nad Markomanami i Kwadami osiągnięto kosztem ogromnego wysiłku militarnego i finansowego. Nie zmieniło to ogólnie niekorzystnej sytuacji po drugiej stronie europejskiego limesu. Klęska najeźdźców nie oznaczała końca kłopotów z Germanami. W ciągu III w., a zwłaszcza w drugiej jego połowie, oddziały rekrutujące się spośród różnych plemion germańskich – np. Gotów, Herulów, Franków, Alemanów, Longobardów, Wandarów, Burgundów i innych – wielokrotnie napadały na cesarstwo.

Odtąd państwo rzymskie nie zaznało już spokoju. Do **najazdów germańskich** z północy doszły **ataki Partów** na wschodnich rubieżach, a od 224 r. jeszcze od nich groźniejszych Persów. Cesarze musieli utrzymywać **ogromną armię**, która, służąc głównie **do obrony Imperium**, nie przynosiła już dochodów, jak miało to miejsce w czasach ekspansji Rzymu. Następcy Marka Aureliusza zmuszeni byli stale **podnosić podatki**, aby móc opłacić żołnierzy. Powodowało to **ubożenie ludności** cesarstwa i coraz większy **kryzys gospodarczy**.

Po śmierci **Kommodusa** (syna Marka Aureliusza, ostatniego z Antoninów) wybuchły walki o władzę. Żołnierze osadzili na tronie **Septymiusza Sewera**, który panował w latach 193–211 i założył nową dynastię. Za rządów **Sewerów** Italia utraciła swoją uprzywilejowaną pozycję i została przekształcona w zwykłą prowincję cesarstwa. Pod naciskiem żołnierzy cesarze zalegalizowali zabronione wcześniej **małżeństwa legionistów**. Następnie wprowadzono **dziedziczną własność ziemi dla żołnierzy** w zamian za **dziedziczny obowiązek służby wojskowej**.

Gdy podczas wojny z Germanami w 235 r. żołnierze zamordowali ostatniego z Sewerów – Aleksandra – w Imperium zapanował chaos. Armie w prowincjach powoływały własnych cesarzy. Jeśli ci nie spełniali oczekiwań żołnierzy, a już zwłaszcza, gdy zmuszali legiony do prowadzenia uciążliwych wojen, byli bez skrupułów mordowani. Cesarstwo faktycznie się rozpadło. W tej sytuacji doszło do **przełamania limesu przez Germanów** – grupy Franków osiedliły się w Galii, a Goci przeniknęli na Bałkany. Germanie, których nie można było usunąć z prowincji, otrzymywali **status sprzymierzeńców rzymskich**. W rezultacie w armii cesarskiej zaczęły służyć **zwarte oddziały germańskie**. Wreszcie w 260 r. nastąpił **wielki atak perski** na cesarstwo. W wyniku zakończonej klęską Rzymian **bitwy pod Edessą** cesarz Walerian trafił do niewoli perskiej.

Odnowienie Imperium dokonało się kosztem **absolutyzacji władzy cesarskiej**. Jego sprawcami byli cesarze pochodzący z Ilirii w prowincji Dalmacji, którzy wywodzili się z nizin społecznych i karierę robili w wojsku – od prostego żołnierza do purpury cesarskiej. **Klaudiusz II Gocki**, panujący w latach 268–270, odniósł świetne zwycięstwo nad Gotami na Bałkanach (stąd właśnie jego przydomek „Gocki”). Jego następcą, **Aurelian** (270–275), przywrócił jedność cesarstwu i zaczął określać się mianem *dominus et deus* (łac. – pan i bóg). W 284 r. wojsko obwołało cesarzem **Dioklecjana**, który na wzór Aureliana ogłosił się bożem. Dioklecjan wprowadził nowy system rządów – **tetrarchię**, czyli wspólne **rządy czterech cesarzy**. Dwóch sprawowało władzę zwierzchnią i nosiło tytuły augustów. Obaj posiadali oficjalnych następców i współrządców z tytułami cesarów. Dioklecjan **podzielił cesarstwo na cztery strefy wpływu**. Tetrarchami uczynił ludzi spoza własnej rodziny. Autorytet Dioklecjana był tak wielki, że jego zwierzchnictwo nad współrządcami nie ulegało wątpliwości. Charakterystycznym elementem nowego stylu rządów stał się **rozrost biurokracji**. Cesarze zarządzali Imperium przy pomocy licznej i wpływowej grupy urzędników. Reformy Dioklecjana przyniosły państwu stabilizację i umocniły absolutyzm cesarski. Poddani na klęczkach pozdrawiali cesarza, a **wola panującego stała się prawem**. W 305 r. Dioklecjan abdykował. Pomiedzy synami tetrarchów wybuchły walki. W 312 r. zachodnia część cesarstwa znalazła się w ręku cesarza **Konstantyna**.

Rzeźba z czasów Dioklecjana przedstawiająca tetrarchów związanych w braterskim uścisku. Powstała ona dla podkreślenia jedności i współpracy w gronie cesarzy.

■ Zastanów się, jaka jest symbolika tego przedstawienia.

Konstantyn Wielki (272–337), cesarz (odlew głowy w brązie, pierwsza połowa IV w.)

Złota moneta (solid)
Konstantyna Wielkiego

Wnętrze rzymskiego Panteonu, czyli świątyni wszystkich bogów (gr. *pántheon* – wszystkim bogom, od: *pan* – wszystko, *theós* – bóg), wzniesionej za cesarza Hadriana, w pierwszej połowie II w. n.e.

Wyjaśnij, co o religii Rzymian mówi nam powstanie Panteonu.

Posąg westalki – kapłanki bogini Westy, opiekunki ognisk domowych. Kolegium westalek składało się z sześciu dziewcząt pochodzących z najlepszych rodów rzymskich. Westalki ślubowały zachować dziewictwo.

Dowiedz się, odpowiedziem której greckiej bogini była Westa. Wyjaśnij, z czego wynikało zapożyczanie bóstw od Greków.

Religia rzymska

Pierwotna religia rzymska była **politeistyczna**. W II i I w. p.n.e. wyobrażenia religijne Rzymian uległy **hellenizacji**, a bogów rzymskich utożsamiono z greckimi. W wyniku stałej obecności Rzymian na Wschodzie do Rzymu docierały różne tamtejsze kulty, ponieważ jednak uważano je za niezgodne z rzymską tradycją i obyczajowością, bywały tępiące przez państwo.

Podobnie jak w greckich poleis, tradycyjny **kult religijny** miał w Rzymie **charakter państwowy**, składanie ofiar było zaś częścią życia publicznego obywateli rzymskich. W okresie cesarstwa cześć okazywaną bogom traktowano jako element romanizacji – demonstrowania **lojalności** wobec Rzymu. W końcu III w. n.e. podobną rolę odgrywał **boski kult cesarza**, który został ugruntowany przez Dioklecjana.

Początki chrześcijaństwa

Zasadnicza zmiana w życiu religijnym i społecznym Rzymian dokonała się wraz z upowszechnieniem się chrześcijaństwa. Korzenie tej religii mocno tkwią w **judaizmie**, a jej twórcą był **Jezus z Nazaretu**, który działał w **Judei** mniej więcej w **latach 30–33 n.e.** Obraz jego życia i nauczania znamy z tradycji chrześcijańskiej. Nie jesteśmy w stanie go zweryfikować, ponieważ dysponujemy jedynie źródłami, których autorami byli chrześcijanie.

W przekonaniu swoich wyznawców, Jezus był **potomkiem króla żydowskiego Dawida** i **Synem Boga Jedynego**. Jego życie i działalność wpisywały się w tradycyjne żydowskie wierzenia dotyczące Mesjasza, czyli Króla Zbawiciela Izraela, którego nadejście zapowiadali biblijni prorocy. Publiczne wystąpienia Jezusa zapoczątkował **chrzest w rzece Jordan**, udzielony mu przez proroka **św. Jana Chrzciciela**. Następnie Jezus zgromadził uczniów (zwanych **apostołami**, od gr. *apóstolos* – wysłaniec) i rozpoczął **nauczanie** skierowane zarówno do Żydów, jak i do wszystkich innych nacji.

Nałożył on na swoich wyznawców **obowiązek miłości bliźniego** – w tym również ludzi obcych i nieprzyjaciół. Sprawiedliwi mieli być po śmierci zbawieni i zasiąść w niebie po prawicy Jezusa, niesprawiedliwych zaś czekał wyrok skazujący ich na wieczne potępienie. Jezus otwarcie głosił, że jest **Mesjaszem** i **królem żydowskim**, lecz dodawał: „królestwo moje nie jest z tej ziemi”, odzegnując się tym samym od działalności politycznej, a przede wszystkim od nawoływania do buntu przeciw Rzymianom, panującym wówczas w Judei. Królewską godność Jezusa podkreślał grecki przydomek *Christós* (po polsku: **Chrystus**), co znaczy „namaszczone”, czyli król, i jest tłumaczeniem hebrajskiego *Māsziach*.

Arcykapłani żydowscy ze **Świątyni w Jerozolimie** potraktowali Jezusa jak niebezpiecznego odstępcę i bluźniercę próbującego odwieść Żydów od prawdziwej wiary w Jahwe. Z ich poduszczenia rzymski prokurator Judei, **Poncjusz Piłat**, schwytał go i skazał na śmierć. Jezus został **ukrzyżowany** na wzgórzu pod Jerozolimą, dzień przed żydowskim świętem Paschy. Wyznawcy Chrystusa wierzą, że jego śmierć na krzyżu i **zmartwychwstanie** zapewniły ludzkości **zbawienie**. Wszyscy ludzie otrzymali moż-

liwość pokonania śmierci i zmartwychwstania dzięki wierze w Chrystusa – taką naukę zaczęli głosić jego uczniowie. Docierali oni do różnych zakątków cesarstwa, także do jego stolicy – Rzymu. W ciągu stu lat od ukrzyżowania Jezusa jego słowa i czyny zostały spisane w **Ewangeliach** (gr. – Dobra Nowina), z których cztery – wraz z **dziejami apostołów**, **listami apostołskimi** i **Apokalipsą św. Jana** (wizją dotyczącą powtórnego przyjscia Jezusa na końcu czasów) – zostały dołączone do Tory i innych świętych ksiąg żydowskich. Tak powstało **Pismo Święte** – święta księga chrześcijan.

Nauka Jezusa zawierała silne **akcenty społeczne**. Ludzie w życiu doczesnym zajmujący najpośledniejsze miejsca w społeczeństwie mieli być pierwszymi w Królestwie Niebieskim. Przedstawicielom niższych warstw społecznych i niewolnikom **chrześcijaństwo przynosiło nadzieję** na lepszy los po śmierci, **nadawało sens** ich doczesnym **cierpieniom**. Trzeba też zauważyć, że nowa religia pojawiła się w czasach **kryzysu kultów pogańskich**. Koncepcja bogów greckich, niedoskonałych i skrojonych na ludzką miarę, wydawała się mniej wiarygodna od biblijnej wizji **wszechmogącego Boga – absolutnego dobra i stwórcy świata**. Nie bez znaczenia była również silna emocjonalna więź między człowiekiem a kochającym bezwarunkowo Bogiem, nieistniejąca w religiach pogańskich. Chrześcijanie powinni kierować się miłością do Boga Zbawiciela – Jezusa. Wiara chrześcijańska zaczyna się od **indywidualnej deklaracji**, podjętej w sercu i umyśle wyznawcy, a nie od publicznego rytuału. Z tych powodów chrześcijaństwo zaczęło zdobywać sobie wiernych wśród Greków i Rzymian.

Kościół pierwszych chrześcijan

Pierwotny Kościół składał się z małych **gmin** zakładanych w miastach Imperium przez wędrownych kaznodziejów. Pierwszymi z nich byli apostołowie – przede wszystkim **święci Piotr i Paweł**. Na czele gminy stał **biskup** wybierany przez wiernych, a później przez innych biskupów. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa wraz z rozwojem gmin biskupi stali się zwierzchnikami duchowymi wiernych i **kapłanów**, wykształciło się bowiem również niższe duchowieństwo pomagające biskupom w służbie bożej i zadaniach duszpasterskich. Rozrost Kościoła wymusił powstanie struktur ponad gminami – biskupi większych i ważniejszych miast Imperium podporządkowali sobie okolicznych biskupów, czyniąc ich swoimi **sufaganami**, czyli pomocnikami. Stąd wzięła się godność **arcybiskupa** (sam tytuł zaczął funkcjonować znacznie później) i instytucja **metropolii kościelnej** (od której arcybiskupów nazywa się też **metropolitami**) – obejmującej wiele **diecezji**, kierowanych przez biskupów pomocniczych.

Katakumby św. Kaliksta przy Via Appia w Rzymie (III w. n.e.). Katakumby były podziemnymi cmentarzami, użytkowymi przez gminy żydowskie i chrześcijańskie.

■ Katakumby były częstym miejscem spotkań pierwszych chrześcijan. Zastanów się dlaczego.

biskup – dostojnik stojący na czele gminy chrześcijańskiej, duchowny mający wyższe święcenia kapłańskie, mogący udzielać wszystkich sakramentów; później duchowny stojący na czele całej diecezji (biskupstwa).

arcybiskup – dostojnik stojący na czele ważniejszego biskupstwa, zwanego arcybiskupstwem; stał zazwyczaj na czele metropolii i miał pod swoją pieczę kilku biskupów.

diecezja – jednostka administracyjno-terytorialna podlegająca jednemu biskupowi.

archidiecezja – jednostka administracyjno-terytorialna podlegająca jednemu biskupowi, który otrzymał rangę arcybiskupa.

metropolia – jednostka administracyjno-terytorialna podlegająca arcybiskupowi, składająca się zazwyczaj z terenu arcybiskupstwa i okolicznych biskupstw (diecezji), zarządzanych przez podległych mu biskupów.

Prześladowania chrześcijan

Chrześcijanie ze względu na swój **rygorystyczny monoteizm** nie chcieli składać ofiar tradycyjnym bóstwom rzymskim, stawiając się tym samym poza marginesem oficjalnego życia obywateli Imperium. Stąd brała się **niechęć pogańskich Rzymian** do tajemniczych, niezrozumiałych dla nich praktyk chrześcijańskich.

Pierwsze prześladowania wybuchły w **64 r. n.e.**, kiedy to spłonął Rzym. Ponieważ Rzymianie o podpalenie stolicy posądzali cesarza **Nerona**, uczynił on z chrześcijan koźła ofiarnego. Według tradycji podczas tych pierwszych prześladowań zginęli apostołowie Piotr (pierwszy biskup Rzymu) i Paweł.

W I i II w. ściganie i karanie wyznawców Chrystusa miało jednak miejsce sporadycznie i lokalnie. Dopiero najazdy barbarzyńskie na Imperium i klęski Rzymian w III w. diametralnie zmieniły stosunek pogan do chrześcijan. W **251 r.** cesarz **Decjusz** wydał edykt nakazujący wszystkim obywatelom **obowiązkowe złożenie ofiary tradycyjnym bogom** w celu odwrócenia nieszczęść trapiących państwo. Na niepokornych chrześcijan, którzy, kierując się biblijnym pierwszym przykazaniem, odmawiali uczczenia cudzych bogów, na terenie całego państwa spadły prześladowania. Również cesarz **Dio-klecjan w latach 298–305** wydał srogą walkę Kościołowi.

Podczas prześladowań ginęło wielu chrześcijan, wielu także, w obawie przed karami i pod groźbą śmierci, decydowało się odstąpić od wiary. W gminach chrześcijańskich ofiary stawiano za przykład, uznawano za **męczenników** i otaczano kultem. Osoby zaś, które zaparły się Chrystusa, były wykluczane z gminy (**ekskomunikowane**) i przyjmowane na powrót na łono Kościoła tylko po odbyciu specjalnej **pokuty**, która miała w tym okresie charakter publiczny.

Chrystus w otoczeniu świętych na malowidle z katakumb św. Domitylii w Rzymie

■ Wyjaśnij, jaką rolę w religii chrześcijańskiej odgrywali święci.

Następcy Dioklecjana toczyli zacięte walki o władzę. W 312 r. w zachodniej części cesarstwa zwyciężył **Konstantyn**. W 313 r. nowy cesarz wydał **edykt mediolański przynoszący chrześcijaństwu pełną swobodę kultu**. Konstantyn zrezygnował z wymagania od poddanych boskiej czci dla własnej osoby i, co więcej, zawiązał **sojusz z Kościołem**. Biskupi poczęli głosić, że władza cesarska pochodzi od Boga, władca natomiast wspierał duszpasterzy w ich działaniach, budując kościoły, pomagając propagować chrześcijaństwo wśród pogan, ciągle jeszcze licznych w Imperium.

Cesarz Konstantyn stał się głową Kościoła. Najpełniej uwidoczniło się to wtedy, gdy kapłan aleksandryjski **Ariusz** doprowadził do **rozłamu doktrynalnego** wśród chrześcijan. Cesarz (już po opanowaniu Wschodu i zjednoczeniu Imperium) w trosce o jedność Kościoła zorganizował w 325 r. w **Nicei** w Azji Mniejszej (nieдалеko Konstantynopola) **sobór powszechny** – zjazd wszystkich biskupów, którzy przedyskutowali i potępiłi teologię arianąską. Sobór nicejski sformułował pierwsze obowiązujące powszechnie **chrześcijańskie wyznanie wiary**, określające dogmaty dotyczące Boga, Chrystusa i Ducha Świętego (św. Trójcy) i ich wzajemnych relacji. Wyznanie to z pewnymi tylko zmianami przetrwało w Kościele katolickim do dziś.

Po śmierci Konstantyna, przez chrześcijan nazwanego Wielkim, mimo **próby powrotu do pogaństwa** podjętej za panowania **Juliana Apostaty**, ścisły związek Kościoła z cesarstwem, wzmacniający obie strony, zatriumfował. W 381 r. cesarz **Teodozjusz Wielki** wydał **edykt** czyniący **chrześcijaństwo religią panującą w Imperium** i rozpoczął prześladowania pogan.

Kościół stał się **elementem państwowości rzymskiej**. Władcy nominowali biskupów i posługiwali się nimi do załatwiania spraw państwowych, ci zaś stawali się w ten sposób urzędnikami cesarskimi. Religię chrześcijańską zaczęto od tej pory nazywać **religią rzymską** i samo cesarstwo sprzegło się w świadomości ludzi żyjących poza Imperium z pojęciem chrześcijaństwa.

WARTO WIEDZIEĆ

Konstantynopol

Konstantyn Wielki po opanowaniu wschodniej części cesarstwa w 324 r. postanowił zbudować tam **nową stolicę**. Została ona zlokalizowana w mieście **Bizancjum**. W 329 r. wytyczono granice nowej metropolii, która otrzymała dwie nazwy – **Nowy Rzym** oraz Konstantynopol, czyli **Miasto Konstantyna**.

W ciągu IV w. w konsekwencji inwestycji cesarskich i bardzo korzystnego położenia nad cieśniną Bosfor, łączącą Morze Czarne z basenem Morza Śródziemnego, nowa stolica stała się wielkim i bogatym miastem, jednym z potężniejszych we wschodniej części cesarstwa.

WARTO WIEDZIEĆ

Arianizm

Ariusz, kapłan i kaznodzieja z Aleksandrii, na początku IV w. głosił **naukę podważającą dogmat Trójcy Świętej**. Uważał on, że Chrystus nie był równy Bogu Ojcu w boskości, ponieważ został przezeń stworzony i dlatego stał niżej w hierarchii. Jego doktryna, nazwana arianizmem, rozpowszechniła się bardzo szybko, ale niebawem została **potępiona** przez Kościół na **soborach w Nicei w 325 r.** i – ostatecznie – **w Konstantynopolu w 381 r.**

Cesarze katoliccy prześladowali arian. Ich wyznanie (i inne niekatolickie) zaczęto określać pejoratywnym mianem **herezji**. Zdarzali się jednak władcy sprzyjający doktrynie: za panowania jednego z cesarzy-arian w IV w. **chrzest w obrządku arian**skim przyjęli Goci. W ślad za nimi naukę Ariusza przyswoiły także inne **plemiona germańskie** (więcej o arianizmie plemion germańskich ▶ s. 144).

sobór powszechny – zjazd wszystkich biskupów kościołów chrześcijańskich, podejmujący decyzje odnośnie doktryny (prawd wiary), kwestii organizacji Kościoła i prawa kościelnego (kanonicznego); początkowo sobory były zwoływane przez cesarzy rzymskich, uznających się za opiekunów i łowy Kościoła, następnie przez papieży (w Kościele rzymskokatolickim); obrady soboru kończyły się uchwaleniem konstytucji soborowych (praw); regionalne zjazdy duchowieństwa (niepowszechnie) nosiły miano **synodów**.

herezja (od gr. *haíresis*, łac. *haeresis* – podział) – błędna interpretacja prawd wiary chrześcijańskiej, odstępstwo od pewnych dogmatów uznanych przez główny nurt w Kościele; herezje były potępiane przez hierarchów Kościoła, a ich głosiciele ekskomunikowani i karani.

apostazja (gr. – odstąpienie, bunt) – odejście od wiary chrześcijańskiej i powrót do wierzeń pogańskich, stąd przydomek cesarza Juliana Apostaty.

Teksty źródłowe

Gajus Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty Cezarów* (fragmenty)

Boski Juliusz (rozdz. 76–79)

Przeważają jednak szalę na niekorzyść wszystkie inne jego czyny i powiedzenia tak dalece, że chyba ocenić należy, iż władzy najwyższej nadużył i że słusznie został zgładzony. Nie tylko bowiem nadmierne przyjął godności: konsulaty, jeden po drugim, dyktaturę dożywotnią, nadzór nad obyczajnością, nadto jako imię tytuł Imperatora, przydomek „ojca ojczyzny”, posąg własny wśród posągów królów, podwyższenie na orchesterze. Pozwalał także przyznawać sobie zaszczyty wręcz nadludzkie: złote krzesło w kurii i w sądzie, wóz procesyjny [dla bogów] i nosze dla swego posągu podczas uroczystości cyrkowych, świątynie, ołtarze, posągi własne obok boskich, wezgielnie, kapłana, luperków i jeden miesiąc zgodził się nazwać od swego imienia. Zgoła nie było urzędu, którego by sobie wedle zachcianki nie nadał czy komu nie przyznał. Trzeci i czwarty konsulat sprawował tylko formalnie, zadowolając się władzą dyktatorską, przyznaną mu wraz z konsulatami, w ciągu tych obydwu lat mianował dodatkowo na każde trzy ostatnie miesiące swego

urzędowania po dwu konsulów. W tym czasie nie wyznaczał żadnych zgromadzeń wyborczych oprócz tych na obiór trybunów i edylów plebejskich. Na miejsce pretorów ustanowił prefektów, aby w jego nieobecności zarządzali sprawami miejskimi. Gdy w przeddzień kalend styczniowych umarł nagle konsul i urząd został bez obsady przez kilka godzin, nadał go temu, który o to prosił. Równie samowolnie, w zupełnej mając pogardzie ojczysty obyczaj, przyznawał urzędy nie na jeden rok, dziesięciu byłym pretorom nadał odznaki konsularne, przyjął w poczet senatorów ludzi zaledwie obywatelstwem obdarzonych oraz niektórych spośród na wpół dzikich Galów. Oprócz tego dozór nad mennicą i dochodami państwowymi powierzył swym własnym niewolnikom. Dowodztwo i pieczę nad trzema legionami, które pozostawił w Aleksandrii, oddał kochankowi Rufionowi, synowi swego wyzwoleńca.

Z nie mniejszą gwałtownością wypowiadał się publicznie o Rzeczypospolitej, jak pisze Tytus Ampiusz, że „niczym jest Rzeczypospolita, pustym tylko słowem bez żywej treści. Sulla chyba był nieukiem, skoro zrzekł się dyktatury. Czas już, aby ludzie więcej liczyli się z jego słowami i za prawo uznali to, co on powie”. I tak daleko posunął się w swej zuchwałości, że nawet ośmielił się rzec te słowa do wróżbity, gdy ów zapowiadał raz smutne wypadki, nie znalazłszy serca we wnętrzościach ofiarnego zwierzęcia: „pomyślniej pójdzie wszystko, gdy on sam zechce, a nie należy uważać za znak złowieszczy, jeśli bydłociu serca zabrakło”.

Szczególną i śmiertelną nienawiść ściągnął na siebie tym zwłaszcza, że pewnego razu wszystkich senatorów przybyłych doń z mnóstwem najbardziej czołobitnych uchwał przyjął w postawie siedzącej, przed świątynią Wenery Rodzicielki. Niektórzy podają, jakoby chciał powstać, lecz że zatrzymał go Korneliusz Balbus. Inni znowu twierdzą, że w ogóle nie zamierzał powstać, a nawet gdy Gajus Trebajusz usiłował go skłonić do powstania, Cezar spojrzął na niego wprost niezyciwnie. To jego zachowanie tym bardziej wszystkim wydało się nieznośne, że sam podczas swego triumfu, przejeżdżając obok ław trybunów, oburzył

Autor

Swetoniusz żył na przełomie I i II w. n.e. Pochodził ze stanu ekwitów, drugiej pod względem zamożności klasy majątkowej w społeczeństwie rzymskim. Napisane przez niego *Żywoty Cezarów* to biografie pierwszych 12 cesarzy rzymskich. Swetoniusza interesowała nie tylko działalność publiczna, ale także życie prywatne władców. Biografie jego autorstwa często mają plotkarski i sensacyjny charakter.

Jak czytać źródło

Podobnie jak większość rzymskich pisarzy i historyków swojego czasu Swetoniusz był bardzo przywiązany do tradycyjnego systemu wartości. Choć na przełomie I i II w. nowy, monarchiczny ustrój cesarstwa zdążył się już zakorzenić w świadomości Rzymian, autorowi *Żywotów Cezarów* nieobce są sentymenty republikańskie. To, jak władcy Imperium korzystali z władzy, czy dążyli do osobistego wywyższenia, stanowiło dla Swetoniusza kryterium oceny cesarzy.

się niepomernie na widok Poncjusza Akwili, który jeden z całego kolegium nie powstał, i aż zakrzyknął do niego: „Nuże, trybunie Akwilo, zażądaj więc ode mnie zwrotu rzeczypospolitej”. I przez szereg dni później, jeśli komu cokolwiek obiecywał, nie omieszkął dodać, że czyni to pod warunkiem: „jeśli uzyska zgodę Poncjusza Akwili”.

Do tak wyraźnej zniewagi i zlekceważenia senatu dodał jeszcze czyn o wiele zuchwalszy. Oto podczas świąt latyńskich powracającego Cezara witał lud szalonymi i niemilknącymi okrzykami. Wówczas ktoś z tłumu ozdobił jego posąg wieńcem wawrzynowym, przewiązanym z przodu białą wstążką. Gdy trybunowie ludowi: Epidiusz Marullus i Cezecjusz Flawus, rozkazali usunąć z wieńca białą wstążkę i sprawcę zajścia odprowadzić do więzienia, Cezar wówczas zganił ostro trybunów i pozbawił ich władzy, bolejąc czy to nad tym, że niepomysłnie wypadła próba nawiązania do władzy królewskiej, czy też, jak podawał, że pozbawiono go szacunku odmowy. Od tego czasu nie mógł już ująć niechlubnemu posądzeniu, że pragnie tytułu królewskiego, chociaż zarówno ludowi witającemu go imieniem króla odpowiedział: „Cezarem jestem, nie królem”, jak też w czasie Luperkaliów przed mównicą publiczną, gdy konsul Antoniusz kilkakrotnie chciał mu włożyć na głowę diadem królewski, odrzucił go i posłał na Kapitol Jowiszowi Najlepszemu i Największemu.

Boski August (rozdz. 52, 53)

Chociaż wiedział, że wedle zwyczaju nawet prokonsulom uchwalano wystawianie świątyń, w żadnej jednak prowincji nie przyjął tego szacunku sam, zawsze łącząc swe imię z imieniem Romy. W samym Rzymie odmawiał wręcz uparcie przyjęcia tego szacunku. Srebrne posągi, niegdyś ku jego czci wystawiane, kazał wszystkie stopić i z tak uzyskanych pieniędzy ufundował złote trójnogi dla Apollina Palatyńskiego. Gdy lud usilnie proponował mu dykta-

ture, August zrzucił z ramion tożę i z odkrytą piersią, na kolanach, wypraszał się od niej.

Tytułu „pan” zawsze ze wstrętem unikał, uważając go za złorzeczenie i obelgę. Kiedy pewnego razu przyglądał się widowisku i ze sceny padły słowa jakiegoś mimu: „O Panie sprawiedliwy i dobry!”, wszyscy zaś głośno wyrazili radość, jakoby potwierdzając, że te słowa do niego się odnoszą, natychmiast ręką i wyrazem twarzy powstrzymał nieprzystojne pochlebstwa, następnego dnia zganił najsurowiej w publicznym obwieszczeniu. Odtąd nawet dzieciom ani wnukom nie pozwolił nazywać się „panem”, zarówno w poważnej rozmowie, jak żartem; zabronił im między sobą używać tej tytułatury grzecznościowej. Nigdy nie wyruszał ze stolicy czy z jakiegokolwiek miasta prowincjonalnego nagle i bez zastanowienia, ani też nigdzie nie przyjeżdżał inną porą, jak tylko nocną lub wieczorną, aby nikomu nie zamącić wypoczynku urzędowym witanie swego osoby. W czasie sprawowania konsulatu ukazywał się publicznie prawie zawsze pieszo. W innych czasach jako osoba prywatna – często w zamkniętej lektyce. Do publicznego powitania swego osoby dopuszczał i lud, tak uprzejmie przyjmując prośby petentów, że nawet jednego żartobliwie upomniął, iż „z taką obawą podaje mu swe pismo, jak słoniowi monetę”. W dniu obrad senatu witał senatorów, sam przychodząc do kurii; nie wymagał powstania, sam wymieniał każdego po nazwisku, bez niczyjej pomocy; również odchodząc, w ten sam sposób żegnał siedzących. Z wieloma senatorami utrzymywał wzajemnie stosunki towarzyskie, bywał u każdego z nich na uroczystościach domowych, aż wiek upomniął się o swe prawa, a w dniu jakiejś uroczystości zaręczynowej został raz silnie popchnięty wśród tłumu gości. Jeden z senatorów, niejaki Gallus Terynius, zresztą bynajmniej nie z najbliższego grona cesarza, nagle oślepił i chciał się z tego powodu zamorzyć głodem. August go odwiedził i swym pocieszeniem zachęcił do życia.

przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska

- 1 Wyjaśnij, dlaczego Swetoniusz miał za złe Cezarowi swobodne dysponowanie urzędami i okazywanie swej wyższości senatowi.
- 2 Wyjaśnij, jak rozumiesz deklarację Cezara: „Cezarem jestem, nie królem”, połączoną z odrzuceniem diademu królewskiego.
- 3 Porównaj zachowanie Augusta z zachowaniem Cezara.

Ewangelia według św. Łukasza (6,17–38a)

[Jezus] zeszedł z nimi na dół i zatrzymał się na równinie; był tam liczny tłum Jego uczniów i wielkie mnóstwo ludu z całej Judei i Jerozolimy oraz z nadmorskich okolic Tyru i Sydonu; przyszli oni, aby Go słuchać i znaleźć uzdrowienie ze swych chorób. Także i ci, których dręczyły duchy nieczyste, doznawali uzdrowienia. A cały tłum starał się Go dotknąć, ponieważ moc wychodziła od Niego i uzdrawiała wszystkich.

On zaś podniósł oczy na swoich uczniów i mówił:

„Błogosławieni [jesteście], ubodzy, albowiem do was należy królestwo Boże.

Błogosławieni, którzy teraz głodujecie, albowiem będziecie nasyceni.

Błogosławieni, którzy teraz płaczecie, albowiem śmiać się będziecie.

Błogosławieni jesteście, gdy ludzie was znienawidzą i gdy was wyłączą spośród siebie, gdy zelżą was i z powodu Syna Człowieczego odrzucą z pogardą wasze imię jako nieczne: cieszyć się i radujcie w owym dniu, bo wielka jest wasza nagroda w niebie. Tak samo bowiem przodkowie ich czynili prorokom.

Natomiast biada wam, bogaczom, bo odebraliście już pociechę waszą.

Biada wam, którzy teraz jesteście syty, albowiem głód cierpieć będziecie.

Biada wam, którzy się teraz śmiejecie, albowiem smuć się i płakać będziecie.

Biada wam, gdy wszyscy ludzie chwalić was będą. Tak samo bowiem przodkowie ich czynili fałszywym prorokom.

Lecz powiadam wam, którzy słuchacie: Miłujcie waszych nieprzyjaciół; dobrze czynicie tym, którzy was nienawidzą; błogosławcie tym, którzy was przeklinają, i módlcie się za tych, którzy was oczerniają. Jeśli cię kto uderzy w policzek, nadstaw mu i drugi. Jeśli zabiera ci płaszcz, nie broń mu i szaty. Dawaj każdemu, kto cię prosi, a nie dopominaj się zwrotu od tego, który bierze twoje.

Jak chcecie, żeby ludzie wam czynili, podobnie wy im czyńcie. Jeśli bowiem miłujecie tych tylko, którzy was miłują, jakaż za to [należy się] wam wdzięczność? Przecież i grzesznicy okazują miłość tym, którzy ich miłują. I jeśli dobrze czynicie tym tylko, którzy wam dobrze czynią, jaka za to [należy się] wam wdzięczność? I grzesznicy to samo czynią. Jeśli pożyczek udzielacie tym, od których spodziewacie się zwrotu, jakaż za to [należy się] wam wdzięczność? I grzesznicy pożyczają grzesznikom, żeby tyleż samo otrzymać. Wy natomiast miłujcie waszych nieprzyjaciół, czyńcie dobrze i pożyczajcie, niczego się za to nie spodziewając. A wasza nagroda będzie wielka i będziecie synami Najwyższego; ponieważ On jest dobry dla niewdzięcznych i złych. Bądźcie miłosierni, jak Ojciec wasz jest miłosierny.

Nie sądzcie, a nie będziecie sądzeni; nie potępiajcie, a nie będziecie potępieni; odpuszczajcie, a będzie wam odpuszczone. Dawajcie, a będzie wam dane [...]”.

przekład Biblii Tysiąclecia, wyd. V

Autor

Święty Łukasz był Grekiem, lekarzem z zawodu. Żył około połowy I w. n.e. Na chrześcijaństwo nawrócił się pod wpływem św. Pawła i odtąd stał się towarzyszem jego wędrówek. Łukasz nie znał osobiście Jezusa Chrystusa. Informacje o nim czerpał z opowieści apostołów oraz ze spisanych wcześniej relacji o jego nauczaniu.

Jak czytać źródło

Święty Łukasz napisał swoją Ewangelię po grecku. Jej treść, zwłaszcza objaśnianie tradycji żydowskich, świadczy o tym, że była ona skierowana nie tylko do Żydów, lecz także do tych wyznawców Jezusa, którzy pochodzili z ludów pogańskich. W sposób wiarygodny i zrozumiały dla Greków i Rzymian opowiada ona o tym, czego nauczał Chrystus.

- 1 Wyjaśnij, dlaczego Jezus błogosławił ubogich, smutnych, prześladowanych i nieszczęśliwych.
- 2 Przedstaw, przed czym Jezus przestrzegał bogatych, sytych i zadowolonych.
- 3 Wyjaśnij, jak Jezus tłumaczył obowiązek miłości nieprzyjaciół.
- 4 Podaj, jakie przywary ludzkie Jezus uważał za naganne i dlaczego.
- 5 Zastanów się, jakie są podobieństwa i różnice między wskazaniami Jezusa a znanymi ci nakazami moralnymi innych religii.

Dlaczego chrześcijanie byli prześladowani w cesarstwie rzymskim?

Karolek ★

wczoraj 14.15

No właśnie, to zaskakujące. Przecież w cesarstwie panowało wielobóstwo: rozbudowany panteon odziedziczony po Grekach, nowe bóstwa zapożyczone z kultur wschodnich... Jeden dodatkowy bóg nie robił chyba różnicy, zwłaszcza że uważano go za boga żydowskiego, którego kult był przecież znany.

Gerda

wczoraj 14.19

Czy nie było tak, że krytykowano chrześcijan nie ze względu na ich wiarę, lecz z powodu ich zachowań? Członkowie Kościoła nie zadawali się z innymi Rzymianami, spędzali czas tylko w swoim gronie, spotykali się w ukryciu, w katakumbach albo w domach prywatnych, żeby spożywać jakąś tajemniczą wieczerzę. Nie chcieli służyć w wojsku i sprawować urzędów... Wyglądało to jak jakieś tajemne sprzysiężenie, a tego najbardziej się obawiano.

Zeno ★

dziś 10.09

W dodatku na początku chrześcijan wcale tak bardzo nie prześladowano. W II w. nawet nie zawsze urzędnicy cesarscy reagowali na składane na nich doniesienia. Po rządach Nerona wszystko na długo się uspokoiło. Dopiero w dobie kryzysu cesarstwa wrócono do prześladowań, kiedy chrześcijanie odmawiali składania ofiary cesarzowi. Czy nie głównym powodem był więc w oczach cesarzy strach przed niesubordynacją i podważaniem podstaw porządku państwowego?

Pytania, zadania, problemy

- 1 Scharakteryzuj pryncypat jako formę rządów. Dlaczego niekiedy używa się wyrażenia „kome-dia republiki” na określenie rządów Augusta i jego następców?
- 2 Wyjaśnij, na czym polegała romanizacja ludów poddanych władzy Rzymu i w czym się przejawiała.
- 3 Wyjaśnij, co spowodowało kryzys cesarstwa w III w. n.e. i jakie były jego przejawy.
- 4 Przedstaw, jaką rolę odegrali wodzowie i armie w czasach cesarstwa. Czy sprowadzała się ona tylko do spraw militarnych?
- 5 Przedstaw genezę religii chrześcijańskiej. Które elementy nowej wiary miały źródło w judaizmie, a które wyraźnie odróżniały ją od religii żydowskiej?
- 6 Wyjaśnij, dlaczego Rzymianie przyjmowali chrześcijaństwo, nawet w okresie prześladowań tej religii.
- 7 Prześledź proces powstawania i rozbudowy Kościoła chrześcijańskiego. Czym różnił się on od innych instytucji religijnych świata starożytnego (np. Egiptu, Izraela, Grecji)?
- 8 Przedstaw proces zmian stosunku cesarzy rzymskich do chrześcijaństwa. Co zdecydowało o tym, że z religii prześladowanej stało się ono religią państwową?

Praca projektowa:

- Przygotujcie stronę internetową z pocztą cesarzy rzymskich. Umieśćcie tam notki o wszystkich postaciach, fragmenty opisów źródłowych i ważniejsze wydarzenia z okresu panowania poszczególnych władców.

Warto przeczytać

- Anthony R. Birley, *Hadrian. Cesarz niestrudzony*, przeł. R. Wiśniewski, Warszawa 2002
- Jérôme Carcopino, *Życie codzienne w Rzymie w okresie rozkwitu cesarstwa*, przeł. M. Pąkcińska, Warszawa 1996
- Henri Daniel-Rops, *Życie w Palestynie w czasach Chrystusa*, przeł. J. Lasocka, Warszawa 2001
- Michael Grant, *Neron*, przeł. A. Podzielna, Warszawa 1980
- Adalbert G. Hamman, *Życie codzienne pierwszych chrześcijan (95–197)*, przeł. A. Guryn, U. Sudolska, Warszawa 1990
- Maria Jaczynowska, *Religie świata rzymskiego*, Warszawa 1990
- Tadeusz Kotula, *Septymiusz Sewerus, cesarz z Lepcis Magna*, Wrocław 1987
- Kazimierz Kumaniecki, *Cyzeron i jego współcześni*, Warszawa 1989
- Ewa Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994

Forum Romanum

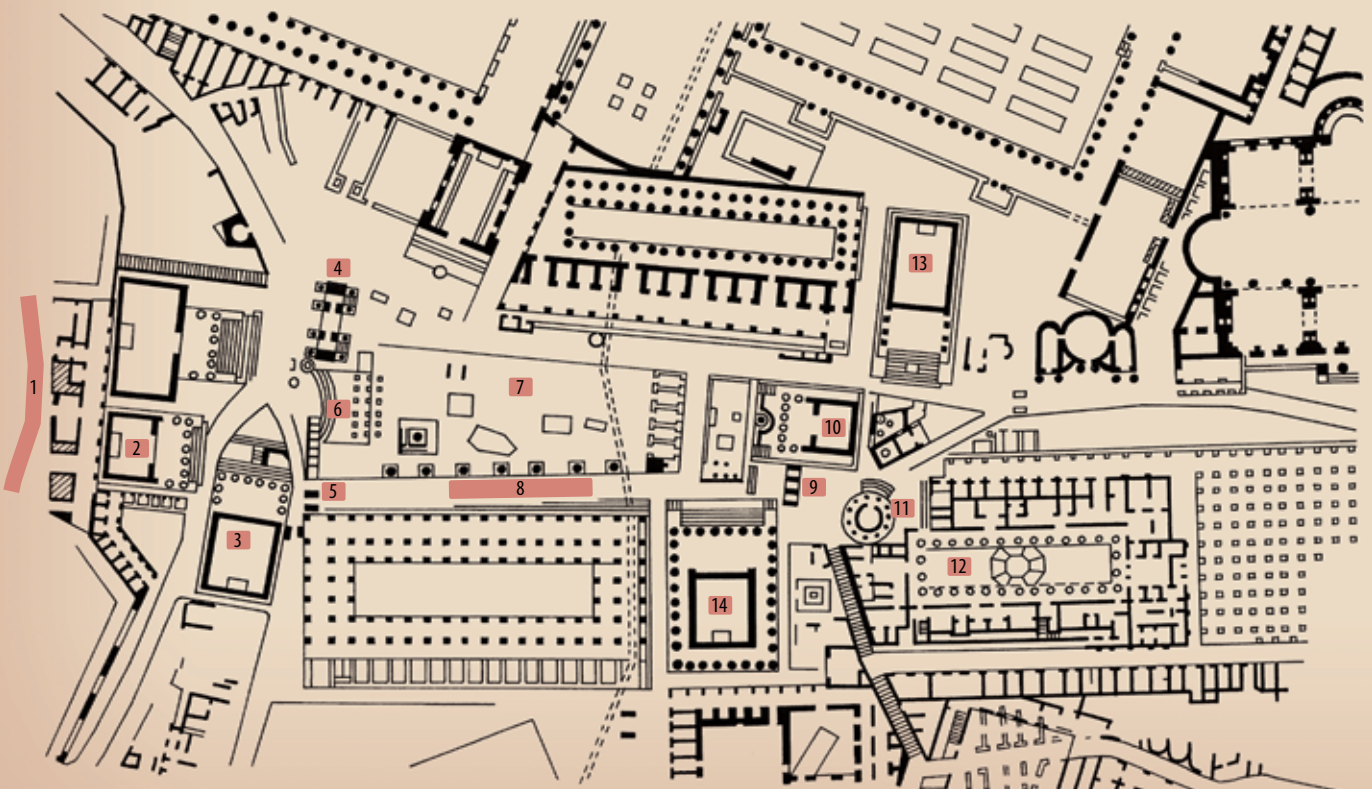
Forum Romanum było **centrum miasta Rzymu**, rzymskim odpowiednikiem ateńskiej **agory**. W mieście średniowiecznym podobną funkcję pełnił rynek. Rzymianie uważali swoje forum za **środek świata**, dlatego właśnie przez stulecia wznoszono tam bardzo okazałe, reprezentacyjne budowle.

Środkiem forum biegła **Via Sacra**, tzn. Święta Droga, prowadząca na Kapitol, na którym oddawano cześć najważniejszym bóstwom rzymskim – Jowiszowi, Junonie i Minerwie. Wzdłuż Via Sacra zbudowano wspaniałe **świątynie** poświęcone innym bogom (w tym deifikowanym cesarzom) oraz **łuki triumfalne**, a także **gmachy publiczne, sądowe i targowe**.

Via Sacra od strony Kapitolu. Po lewej stronie widać portyk przebudowanej na kościół chrześcijański dawnej świątyni cesarza Antoninusa Piusa i jego żony, Faustyny Starszej, po prawej natomiast – trzy kolumny ocalałe ze świątyni Dioskurów, a dalej pośrodku – ruiny okrągłej świątyni Westy.

Plan Forum Romanum

1 – Kapitol, 2 – świątynia Wespazjana, 3 – świątynia Saturna, 4 – łuk Septymiusza Sewera, 5 – łuk Tyberiusza, 6 – mównica, 7 – plac zgromadzeń, 8 – Via Sacra, 9 – łuk Augusta, 10 – świątynia Juliusza, 11 – świątynia Westy, 12 – dom westalek, 13 – świątynia Antoninusa Piusa i Faustyny Starszej, 14 – świątynia Dioskurów

Kolumnada zrujnowanej świątyni Saturna, za nią pośrodku widać łuk Septymusza Sewera, a bliżej z lewej strony – narożnik świątyni Wespazjana

Ruiny okrągłej świątyni Westy, za którą po prawej stronie znajdował się dom westalek

Łuk triumfalny wzniesiony przez cesarza Septymusza Sewera w 203 r. n.e. W tle widać nowożytnie zabudowania Kapitolu.

28

Cywilizacja średniowiecznej Europy

Z tego rozdziału dowiesz się:

- ▶ z jakich korzeni wywodziła się cywilizacja średniowieczna,
- ▶ które środowiska miały największy wpływ na kulturę w średniowieczu,
- ▶ jaką mentalność miał „człowiek średniowiecza”,
- ▶ jakie style dominowały w sztuce średniowiecznej.

Dziedzictwo starożytności

Średniowiecze zrodziło się z połączenia trzech głównych **czynników kulturowych**: dziedzictwa starożytnej **cywilizacji grecko-rzymskiej**, **chrześcijaństwa** i rodzimej **kultury barbarzyńców**. Każdy z tych wątków miał w wiekach średnich swoją historię.

Wczesne średniowiecze. W czasach **najazdów germańskich** na obszarach zachodniej części cesarstwa **kultura antyczna** znajdowała się w **stanie upadku**. Potomkowie starożytnych obywateli rzymskich utracili i potrzebę, i możliwość zdobywania klasycznego wykształcenia, najeźdźcy w pierwszych wiekach po osiedleniu się na terenach dawnego Imperium nie potrafili natomiast przyswoić sobie zbyt wiele ze spuścizny antyku (więcej o koegzystencji Rzymian i barbarzyńców w królestwach sukcesyjnych ▶ s. 135–136). Cywilizacja starożytna nadal jednak fascynowała. Jej ślady były wystarczająco wyraźne, by skłaniać do poszukiwania trwałych elementów dorobku czasów pogańskich.

Kiedy patrzy się na średniowiecze pod kątem dziejów kultury, widać, jak **kolejne pokolenia intelektualistów** pracowicie **odkrywały** na nowo **dzieła i poglądy starożytnych pisarzy i mędrców**, chociaż czasem następował regres i wysilek trzeba było powtarzać. W **VIII i IX w.** polityczny sukces dynastii Karolingów przyniósł ogromne

ożywienie kultury i nauki, zwane **renesansem karolińskim** (więcej o renesansie karolińskim ▶ s. 152–153). Upadek imperium stworzonego przez Franków spowodował nadejście „**wieku żelaza**” – czasu **nowych najazdów i cywilizacyjnej stagnacji** w **X w.** Dalsze dzieje średniowiecza przebiegały pod znakiem kolejnych fal odradzania się kultury antycznej.

Pełne średniowiecze. Ożywienie studiów nad kulturą starożytną nastąpiło już w drugiej połowie X w., w czasach ottońskich, ale **największy ze średniowiecznych renesansów** zaczął się na **przełomie XI i XII w.** Teologowie łacińskiego Zachodu wkroczyli na drogę racjonalnego badania Pisma Świętego w myśl idei wyrażonej lapidarnie przez **św. Anzelma**, arcybiskupa Canterbury: „**wiara poszukująca rozumienia**” (łac. *fides quaerens intellectum*). Szczególne mistrzostwo w tej dziedzinie osiągnął **Piotr Abelard**, który starał się sformułować rozumową wykładnię dla najtrudniejszych nawet fragmentów Biblii. Zasadniczy przełom w badaniach staro-

Piotr Abelard (1079–1142), filozof i teolog, przedstawiony wraz z przyjaciółką Heloizą przez ilustratora *Powieści o Róży*, XIII-wiecznego francuskiego poematu uważanego za kodeks miłości dwornej

żytności nastąpił, gdy na Zachodzie zaczęto czytać **dzieła Arystotelesa, pozyskane za pośrednictwem Arabów**. Na gruncie jego systemu filozoficznego powstało najwybitniejsze dzieło teologii średniowiecznej – *Suma teologiczna św. Tomasza z Akwinu*. Arystoteles został tutaj „schrystianizowany” i posłużył do doprecyzowania doktryny katolickiej, Tomasz podjął bowiem próbę racjonalnego udowodnienia istnienia Boga. Tego typu rozważania stały się niezwykle charakterystyczne dla **filozofów scholastycznych**. Wypracowana przez nich metoda badań naukowych polegała na łączeniu wiedzy zdobywanej w drodze rozumowania z wiedzą objawioną. Swoje apogeum scholastyka przeżywała właśnie za czasów św. Tomasza, w XIII w. Słabością badaczy średniowiecznych okazało się jednak założenie, że niektóre teksty – np. **Pismo Święte** czy dzieła Arystotelesa – zawierają **prawdę** rozumianą w sposób **dosłowny i całościowy**. Ze względu na ich niepodważalny **autorytet** uznano, że drogi do rozumowego poznania istoty wszechświata należy szukać w **umiejętnym odczytywaniu** owych tekstów. W średniowieczu mało kto miał odwagę podnosić kwestię historycznych uwarunkowań powstawania ksiąg biblijnych, traktowanego jak Boże Objawienie nie tylko w zakresie prawd wiary, ale i wszelkiej wiedzy. Idee uczonych, takich jak **Roger Bacon**, który postulował empiryczne badanie praw natury, czy **Jan Duns Szkot**, sygnalizujący potrzebę oddzielnych dociekań filozoficznych, niezależnych od teologii, były potępiane przez Kościół. U schyłku XIII w. osiągnięto najwyższy poziom w badaniach starożytnych metod rozumowania i osiągnięć w tym zakresie. Postulaty Bacona i Dunsza Szkota zostały ponownie podjęte na szerszą skalę dopiero w czasach nowożytnych.

Tomasz z Akwinu (1225–1274), święty Kościoła katolickiego, filozof i teolog; Francesco Traini, *Triumf św. Tomasza z Akwinu*, obraz z ok. 1340 r. Po długiej dyskusji prowadzonej przez największych teologów poglądy Tomasza z Akwinu zostały uznane za w pełni zgodne z nauczaniem Kościoła katolickiego. Stworzony przezeń system teologiczny, zwany tomizmem, stał się najważniejszym nurtem średniowiecznej teologii łacińskiej.

Chrześcijaństwo

Ideologia władzy. Już w **starożytności** Kościół ulegał przemianom. Niewielka początkowo **wspólnota apostołów** przekształciła się najpierw w „federację” **gmin** rozproszonych po miastach całego cesarstwa, a następnie w zorganizowany, **masowy Kościół z hierarchią duchownych**. Przełom nastąpił wraz z przyjęciem chrześcijaństwa przez cesarza **Konstantyna** (więcej o rozwoju struktur Kościoła w starożytności ▶ s. 101). Kościół stanął wówczas wobec nowych zadań i ogromnych możliwości. Dotychczas chrześcijanie musieli sprawować własny kult religijny poza nawiasem życia publicznego. Tymczasem cesarz włączył biskupów w bieg politycznych spraw Imperium oraz oczekiwał, że nowa religia będzie ukazywać nadprzyrodzony charakter jego panowania. Tworząca się **chrześcijańska ideologia władzy cesarskiej** swobodnie korzystała z obfitej w tym względzie tradycji pogańskiej, zmieniając tylko to, co było konieczne. Władca chrześcijański nie mógł już oczywiście wymagać dla siebie kultu boskiego, zupełnie jednak wystarczała mu doktryna **boskiego pochodzenia władzy monarszej**, czyniąca go wybrańcem bożym, człowiekiem szczególnie bliskim Jezusowi i podobnym do Zbawiciela. Z wzorców wypracowanych w czasach Konstantyna i jego następców korzystali w średniowieczu wszyscy władcy chrześcijańscy.

scholastyka – kierunek w średniowiecznej filozofii chrześcijańskiej, dążący do rozumowego uzasadnienia wiary i dogmatów religijnych bez konieczności odwoływania się do doświadczenia; termin pochodzi od łac. *schola* (szkoła), gdyż kierunek ten był związany z nurtem uniwersyteckim.

Euhemeryzm

Grecki filozof i pisarz, **Euhemer z Messeny**, żyjący na przełomie IV i III w. p.n.e., stworzył teorię, którą od jego imienia nazwano euhemeryzmem. Jego zdaniem, ludzkie wyobrażenia o bogach powstały w efekcie deifikacji (ubóstwienia) wybitnych jednostek, takich jak władcy czy herosi.

Dokument księcia rizańskiego Olega z 1371 r., zawierający nadanie dla mnichów. Miniatura przedstawia w środku Chrystusa Pantokratora, po jego lewej stronie Matkę Boską, a po prawej Jana Chrzciciela, dalej zaś archaniołów Michała i Gabriela. Najdalej po prawej stronie ukazany został apostoł Jakub – święty patron księcia, któremu na chrzcie nadano to właśnie chrześcijańskie imię. Naprzeciwko po lewej stronie przedstawiono kłęczącego mnicha – przełożonego klasztoru i podpisano: „to jest grzeszny mnich Arsenij”.

■ Wyjaśnij, na czym polegało i z czego wynikało przedstawienie Chrystusa jako Pantokratora.

Chryścianizacja tradycji pogańskiej. Zręczne i elastyczne czerpanie z pogańskiej tradycji przydawało się także przy okazji krzewienia wiary chrześcijańskiej. Znamionym tego przykładem jest **data Bożego Narodzenia**: na **25 grudnia** przypadało główne **święto Słońca Niezwyciężonego**, bóstwa niezwykle popularnego w IV w., które czcił także cesarz Konstantyn przed przejściem na chrześcijaństwo. Kościół przejął więc i schryścianizował dzień, który świeżo nawróconym wyznawcom Słońca kojarzył się ze świętowaniem. Podobny los spotkał rzymski Nowy Rok – 1 stycznia, hucznie obchodzony w czasach pogańskich: został on poświęcony wspomnieniu obrzezania Jezusa.

W umiejętności **adaptacji elementów rodzimych kultur** można upatrywać jednego z kluczy do **sukcesu misji chrześcijańskich wśród ludów barbarzyńskich** w późnej starożytności i średniowieczu. Rygorystyczny monoteizm łagodzony był przez rozbudowany **kult licznych świętych**, co kojarzyło się z panteonami pogańskimi, w których bogom najwyższym towarzyszyli liczni pomniejsi.

Bogobojna **cześć oddawana relikwiom**, czyli szczątkom ciał świętych, zastępowała wiarę w moc magicznych amuletów. Średniowieczni pisarze chrześcijańscy przejmowali **pogańskie tradycje mityczne, historyczne i prawne**, zwłaszcza gdy dotyczyły one początku dziejów ich własnego ludu. Występujących w nich bogów pogańskich albo usuwano, albo **euhemeryzowano**, tzn. traktowano jak wybitne postacie historyczne, które zostały przez swych pogańskich potomków obdarzone cziłą boską.

Stapianie się chrześcijaństwa z kulturą barbarzyńską oddziaływało także na Kościół (więcej o Kościele we wczesnym średniowieczu ▶ s. 145). W pierwszych stuleciach średniowiecza w wyniku upadku cywilizacji rzymskiej **wpływ światopoglądu barbarzyńców** na funkcjonowanie duchowieństwa był szczególnie silny, czego doskonałym przykładem jest **zamożność kleru**. Już nawrócenie Konstantyna Wielkiego zadało potężny cios ewangelicznej idei Kościoła ubogiego i odzguńającego się od wpływów politycznych. Ale decydujące znaczenie miało zakorzenione w kulturach tradycyjnych przekonanie o pochodzeniu wszelkiego bogactwa od Boga. W świadomości barbarzyńców pojęcie bóstwa łączyło się nierozdzielnie z powodzeniem materialnym, zbytkiem i jego demonstrowaniem. Ani wczesnośredniowieczni kapłani, ani wierni przeważnie **nie potrafili zaakceptować Chrystusa ubogiego**, i to mimo dobitnego przekazu Ewangelii w tym względzie. Wyjątek, choć nie zawsze konsekwentny, stanowiły wspólnoty mnisze. Nawracani na religię chrześcijańską poganie oczekiwali od duchowieństwa, że **potęgę nowego Boga** będzie ono **demonstrować za pomocą doczesnego, ziemskiego splendoru**. Z podobnych potrzeb i wyobrażeń wynikał najbardziej rozpowszechniony we wczesnym średniowieczu **wizerunek Chrystusa**: przedstawiano Zbawiciela pod postacią **Pantokratora**, czyli władcy wszechrzeczy, cesarza wszechświata.

Ruchy ubóstwa. Chrześcijańskie społeczeństwa średniowiecznego Zachodu zaczęły dojrzywać do pełniejszego zrozumienia treści zawartych w Ewangeliach dopiero w XI w. **Pogłębienie refleksji religijnej** najszybciej nastąpiło w **środkach miejskich**, które w tym czasie były najdynamiczniej rozwijającymi się społecznościami Europy Zachodniej. Krytyka zamożności księży i innych sprzecznych z Ewangelią zachowań legła u podstaw popularności alternatywnych doktryn religijnych, przez Kościół nazywanych **herezjami** – np. **waldensów** w północnej Italii oraz **katarów** w Prowansji i Langwedocji (więcej o katarach ▶ s. 317). Mieszczanie zaczęli wymykać się Kościołowi, on zaś nie potrafił skutecznie przeciwdziałać temu zjawisku.

W takich okolicznościach u progu XIII w. narodził się ruch stworzony przez **św. Franciszka z Asyżu**. Ten syn bogatego kupca postanowił wyrzec się wszelkich dóbr materialnych i powołać do życia **wspólnotę żebraków** poświęcających się **nauczaniu Słowa Bożego** w miastach. Działania Franciszka wpisywały się w bujną tradycję ruchów dobrowolnego ubóstwa: np. kapłani katarscy, tzw. doskonali, także porzucali doczesne dostatki. Jednak większość ideowych biedaków głosiła potrzebę buntu przeciw Kościołowi, tymczasem Franciszek zdecydowanie wybrał drogę **posłuszeństwa i pokory wobec papieża i biskupów**. Stolica Apostolska zaakceptowała jego ideę i Biedaczyna z Asyżu, jak go nazywano, stanął na czele **nowego, błyskawicznie rozrastającego się zakonu**, który już za jego życia objął cały świat łaciński.

W tym samym czasie działalność duszpasterską wśród prowansalskich katarów rozpoczął hiszpański kanonik **Dominik Guzmán**. Aby skuteczniej ewangelizować, stworzył on zgromadzenie kanoników, również dobrowolnie ubogie i utrzymujące się z jałmużny, a zatwierdzone przez papieża w kilka lat po franciszkanach.

Bez przesady można powiedzieć, że **zakony żebrzące** uratowały Kościół w średniowieczu: pokazały **możliwość realizowania ewangelicznych nakazów** w ramach struktur kościelnych. Ich wpływ polegał jednak nie tylko na nawróceniu licznych adeptów herezji. Franciszkanie i dominikanie ukształtowali **nowy typ pobożności**, opartej na wnikliwej **refleksji nad Ewangelią** i akcentującej **ludzką naturę Jezusa**. Już nie tylko władcy, podobni do Chrystusa w swej królewskiej charyzmie, mogli naśladować Zbawiciela. Postępowanie wzorowane na życiu Jezusa stało się możliwe dla każdego człowieka, co zaowocowało bogatym w formy **kultem Męki Pańskiej**. W sztukach plastycznych najpopularniejszym wizerunkiem Jezusa stał się **krucyfiks** – przedstawienie Boga-Człowieka ukrzyżowanego.

Mniși żebrzący mieli też ogromny udział w przystosowaniu dziedzictwa antycznego do potrzeb doktryny chrześcijańskiej. Wszyscy wymienieni teologowie XIII-wieczni (Tomasz z Akwinu, Roger Bacon, Jan Duns Szkot) wywodzili się z grona dominikanów i franciszkanów.

waldensi – zwolennicy ruchu, którego twórcą był kupiec z Lyonu, a następnie kaznodzieja, **Piotr Waldo**; działali w południowej Francji i północnych Włoszech w XII i XIII w., głosili potrzebę ubóstwa oraz powrotu do prostego życia pierwszych chrześcijan; występowali przeciw demoralizacji duchownych; ich poglądy zostały przez Kościół uznane za hereetyckie.

Franciszek z Asyżu (1181 lub 1182–1226), święty Kościoła katolickiego, założyciel zakonu franciszkanów i mistyka średniowieczny; jeden z najstarszych wizerunków – fresk z kościoła w Subiaco, XIII w.

Dominik Guzmán (ok. 1170–1221), święty Kościoła katolickiego, założyciel Zakonu Kaznodziejskiego (dominikanek i dominikanów); na ilustracji przyjmuje do zakonu mistrza Konrada z uniwersytetu w Bolonii, miniatura z *Węgierskiego legendarium andegawerskiego* z pierwszej połowy XIV w.

Zakony żebrzące były urzeczywistnieniem zupełnie nowego pomysłu na chrześcijańską wspólnotę mniszą. W odróżnieniu od **zakonów kontemplacyjnych** (m.in. benedyktyni, cystersi), poświęcających się bez reszty modlitwie i pracy w swych zamkniętych klasztorach, członkowie nowych wspólnot mieli przede wszystkim prowadzić działalność kaznodziejską wśród wiernych, utrzymując się z kwesty, tzn. zbierania dobrowolnych datków. Pierwsze i największe zakony żebrzące stworzyli św. Franciszek z Asyżu oraz św. Dominik Guzmán. Od ich imion zgromadzenia te nazwano **franciszkanami** i **dominikanami**. Oba zakony działały głównie w miastach, a ich formą nauczania były nie tylko kazania, lecz także własny przykład. Mnisi-żebracy byli ubodzy, bo programowo rezygnowali z wszelkiej własności, a początkowo nie mieli nawet własnych klasztorów. Z czasem trudności w realizacji postulatu ubóstwa prowadziły do odchodzenia od reguły oraz rozłamów wśród zakonników, z których część, pragnąc powrotu do pierwotnej surowości, zakładała nowe zgromadzenia. Do dziś jednak zakony żebrzące odgrywają istotną rolę w Kościele katolickim.

Tradycje barbarzyńskie

Średniowieczna cywilizacja europejska została stworzona przez **Indoeuropejczyków**. Mieszkańcami Europy niewywodzącymi się z tej grupy ludów są Baskowie, Węgrzy, Finowie i Estowie. Indoeuropejczycy w odległej starożytności mówili **wspólnym językiem**. Badania nad **mitami** różnych ludów indoeuropejskich doprowadziły do ustalenia daleko idących **podobieństw** łączących ich wyobrażenia o początku świata, bogach, ludziach i zadaniach królów oraz wiele innych wątków mitycznych. Pozwala to zakładać, że w czasach istnienia językowej wspólnoty powstały zręby wspólnej kultury.

Kultura barbarzyńców miała potężny wpływ na cywilizację średniowieczną. Przyjrzyjmy się najważniejszym elementom zaczerpniętym z mitologicznej tradycji Indoeuropejczyków. Na początek spójrzmy na **instytucję króla**, w kręgu słowiańskim nazywanego **księciem**. W przekonaniu Germanów i Słowian był on symbolem i zwornikiem społeczności, której przewodził, a dzięki swym nadprzyrodzonym kwalifikacjom i szczególnie bliskiemu kontaktowi ze światem bogów miał zapewniać całej zbiorowości **boską przychyłość**. Wierzono także, że panowanie królów wtedy jest dla wspólnoty użyteczne, gdy osiągają oni sukcesy w **trzech głównych dziedzinach: władczej** – król powinien skutecznie zorganizować wspólnotę, nadać prawa i zapewnić im świętą nienaruszalność, tym samym wydobyć społeczność z chaosu, oraz wprowadzić właściwy kult religijny; **wojskowej** – ten nadaje się na króla, kto idzie na czele wojska, mężnie walczy i osiąga zwycięstwo; **gospodarczej** – król musi zapewnić wspólnocie dostatek, sprawić, że dobra się pomnożą, nakarmić wszystkich, zadbać o dobre plony. Tak zarysowany **ideał władcy** przez całe średniowiecze bardzo silnie oddziaływał na postępowanie królów i pojmowanie ich władzy. Trzy funkcje przypisywane idealnym monarchom służyły także do **opisu wspólnoty**. Właściwa społeczność powinna, wedle wyobrażeń indoeuropejskich, składać się z **trzech grup**: kapłanów, wojowników i rolników. I w tym wypadku łatwo ukazać **trwałość mitycznego wzorca**: najdobitniej świadczy o niej kształt francuskich Stanów Generalnych, złożonych z trzech przedstawicielstw: **kleru, szlachty i stanu trzeciego** (ludzi pracujących).

Bodaj najdonioślejszym wkładem plemion germańskich i słowiańskich do cywilizacji europejskiej były ich własne **wspólnotowe instytucje plemienne**. Późnorzymskie cesarstwo absolutne (dominat) upadło i zostało zastąpione przez królestwa, w których rządzący stale musiał uzgadniać decyzje z przedstawicielami poddanych, stąd zaś blisko już było do idei **samorządu** oraz **parlamentaryzmu** – zjawisk ukształtowanych w późnym średniowieczu.

Spółczesność średniowieczna składające się z wojowników walczących w obronie wszystkich, kapłanów modlących się o powodzenie dla całej grupy i pilnujących sakralnego porządku i rolników pracujących na rzecz siebie i pozostałych; ilustracja z XIV-wiecznego rękopisu

■ Wyjaśnij, jakie znaczenie dla społeczeństwa miała wiara w taki podział zadań. Jakie skutki miało to dla członków poszczególnych grup?

Środowiska tworzące kulturę średniowieczną

Klasztory. Po upadku cesarstwa zachodniorzymskiego działalność intelektualna stała się domeną ludzi Kościoła. Szczególną rolę w tworzeniu średniowiecznej kultury łacińskiej odegrały klasztory. We wschodniej części cesarstwa już w starożytności powstały liczne zgromadzenia mnichów. Na zachodzie Europy istniały dwa wielkie ogniska monastycyzmu (życia mniszego). Pierwszym z nich była **Irlandia** (więcej o mnichach irlandzkich ▶ s. 147), w V w. schrystianizowana przez **św. Patryka**. Apostoła Irlandczyków i jego uczniowie powoływali do życia wspólnoty zakonne, które wyraźnie zaczęły dominować w życiu religijnym Zielonej Wyspy. W VI i VII w. mnisi z Irlandii podejmowali **wyprawy misyjne do Brytanii i na kontynent**, gdzie także zakładali klasztory. Drugim ośrodkiem monastycyzmu łacińskiego była Italia. W **529 r. św. Benedykt z Nursji** założył **klasztor na Monte Cassino** i opracował **regułę** dla swoich mnichów zwanych od imienia założyciela **benedyktynami**. Ustalała ona zakres władzy opata nad podlegającą mu wspólnotą klasztorną. Mnisi musieli razem odmawiać określoną liczbę modlitw (przede wszystkim psalmów) oraz pracować fizycznie lub umysłowo. W zamyśle św. Benedykta pobyt w klasztorze powinien przygotowywać do samotnej służby Bogu, w praktyce jednak tylko nieliczni wybierali los pustelników. Reguła św. Benedykta zyskała znaczną popularność jako zbiór zasad określających funkcjonowanie klasztoru. W pierwszej połowie IX w., za panowania cesarza Ludwika Pobożnego, syna Karola Wielkiego, do jej przyjęcia zostały zmuszone wszystkie zgromadzenia mnisze na terenie cesarstwa, które żyły dotąd wedle innych praw, np. te założone przez Irlandczyków. Dzięki darowiznom władców i możnych klasztory stały się bogate. Reguła zabraniała mnichom posiadania indywidualnego majątku, **dobra klasztoru należały więc do całej wspólnoty**. Dawało to znaczne możliwości działania na polu kultury.

Klasztory stały się ośrodkami życia duchowego dzięki prowadzeniu **szkół i skryptoriów** (łac. *scribere* – rysować, pisać; stąd *scriba* – pisarz), w których **kopiści** przepisywali książki, a malarze miniaturzyści je **iluminowali**, czyli ozdabiali barwnymi **inicjałami** oraz **miniaturami**. Ogromne znaczenie dla rozwoju architektury, malarstwa i rzeźby miały inicjatywy budowlane benedyktynów. Zakonnicy, chociaż ślubowali ubóstwo, akceptowali wyszukane formy architektoniczne i wysmakowany wystrój rzeźbiarski. W XI w. kościół klasztorny w **Cluny** (o reformie kluniackiej ▶ s. 178), niewątpliwie najważniejszym opactwie benedyktyńskim, był jednym z największych i najpiękniejszych na całym Zachodzie (ocalało zeń jedynie skrzydło transeptu, czyli poprzecznej nawy).

Średniowieczne skryptorium. Wenecki mnich, który był autorem tej iluminacji zdobiącej manuskrypt z końca XIV w., być może sportretował tu przy pracy siebie samego. Mężczyzna trzyma w rękach typowe narzędzia pracy średniowiecznych kopistów: pióro i nożyk do wyskrobywania. Obok na pulpicie stoi mały kałamarz z atramentem, który dawniejsi skrybowie przechowywali niekiedy w muszlach, a nawet w rogach bawolich.

■ Opisz, jak w średniowieczu wykonywano księgi.

Klasztor na Monte Cassino, współczesna fotografia

■ Wyjaśnij, jakie znaczenie dla rozwoju ruchu monastycznego miała działalność klasztoru na Monte Cassino.

Bernard z Clairvaux (1090–1153), święty Kościoła katolickiego i anglikańskiego, zakonnik cysterski, od 1115 r. opat klasztoru w Clairvaux, filozof, wpływowy teolog XII w.; Dirk Bouts, *Św. Bernard z Clairvaux*, prawe skrzydło *Tryptyku męczeństwa św. Erazma*, ok. 1460 r.

Studenci uniwersytetu w Bolonii, płaskorzeźba włoska z ok. 1385 r.

■ Wyjaśnij, jaką rolę w średniowieczu odgrywały uniwersytety. Kogo kształciły i jaki miały wpływ różne dziedziny: naukę, kulturę, politykę?

Zamiłowanie do sztuk pięknych stało się jedną z przyczyn rozłamu w zakonie benedyktynów u schyłku XI w. W **1098 r. św. Robert z Molesmes** założył w **Cîteaux** ([sito] łac. Cistercium) wspólnotę, która zamierzała bardziej rygorystycznie traktować regułę św. Benedykta. Tak powstał zakon **cystersów**. Członków nowego zgromadzenia cechowała znacznie większa surowość. Mnisi sami **pracowali na swoje utrzymanie**, przy okazji wymyślając i rozpowszechniając wiele **nowych metod uprawy roli** i technik w zakresie **produkcji rzemieślniczej**. Sztuka i architektura cysterska były znacznie skromniejsze od benedyktyńskich. W **XII w.** zakon zasłynął z powodu aktywnej działalności **św. Bernarda z Clairvaux**, opata jednego z najważniejszych klasztorów cysterskich. Dzięki swemu dużemu autorytetowi namówił on władców Niemiec i Francji do udziału w II krucjacie. Ogromna rola, jaką św. Bernard odgrywał w Kościele katolickim, niewątpliwie przyczyniła się do rozprzestrzenienia się cystersów po całej łacińskiej Europie. Zakon działał jako **organizacja scentralizowana**, zarządzana przez **kapitułę generalną** co roku zbierającą się w Cîteaux. Model organizacyjny, który wypracowali cystersi, został przez św. Bernarda zastosowany w regule napisanej dla templariuszy, a potem posłużył za wzór innym zakonom rycerskim.

Oprócz zakonów reguły św. Benedykta w łacińskiej części Europy funkcjonowały domy zakonne **kanoników regularnych**, rządzące się **regułą św. Augustyna**. Niemal równocześnie z cystersami, bo w **1120 r.**, powstał zupełnie nowy zakon, powołany do życia przez **św. Norberta z Xanten**, arcybiskupa Magdeburga. **Norbertanie**, zwani też **premonstratensami**, posługiwali się surowszą wersją zasad opracowanych przez św. Augustyna.

Uniwersytety. Odrodzenie się **miast zachodniej i południowej Europy** (o rozwoju miast w XI w. i urbanizacji Europy w późnym średniowieczu ▶ s. 195–196) miało – oprócz gospodarczego i politycznego – także wymiar kulturowy: renesans XII-wieczny to zjawisko w znacznym stopniu miejskie. W **Italii** intensywnie **studiowano prawo rzymskie**, widząc w nim inspirujący wzór dla średniowiecznych rozwiązań prawnych. W **1154 r.** cesarz **Fryderyk Barbarossa**, który pragnął posiadać takie prawa jak starożytni cesarze rzymscy i w związku z tym popierał badania nad prawodawstwem antycznym (o koncepcjach nadwornych legistów Fryderyka Barbarossy ▶ s. 181), nadał **szkole w Bolonii** przywilej gwarantujący **autonomię**. Najważniejszym ośrodkiem **łacińskiej myśli teologicznej** był **Paryż**, gdzie już na początku XII w. działało kilka szkół ukierunkowanych na tę gałąź wiedzy. Właśnie tam Piotr Abelard prowadził zażarte dyskusje z teologami starszego pokolenia. W ciągu XII w. w Paryżu powstała potężna szkoła, która w następnym stuleciu zyskała nazwę **Sorboni**. Jej profesorami byli najwybitniejsi średniowieczni teologowie, wśród nich św. Tomasz z Akwinu.

Tak ukształtowała się **idea uniwersytetu** – szkoły obdarzonej autonomią, w której kadra profesorska łączyła **nauczanie z badaniami naukowymi**. Studentami byli ludzie dysponujący już elementarną wiedzą, przygotowani do zgłębiania poszczególnych jej dziedzin na wyższym poziomie. Ważną cechą uniwersytetów stało się **otwarcie na intelektualne wpływy z zewnątrz**, czego przykładem jest popularność nauk **Arystotelesa** czy **filozofów arabskich**. Również ze świata islamu przywędrowała wiedza w zakresie **medycyny**, w której specjalizowały się uniwersytety w **Montpellier** (południowa Francja) i **Salerno** (Sycylia). Jeszcze w średniowieczu wykształcił się **system tytułów** uniwersyteckich (**magister** i **doktor**) nadawanych absolwentom.

Kultura świecka. Dziedzictwo dawnych **tradycji Indoeuropejczyków** najmocniej odcisnęło się na świeckiej kulturze średniowiecza. W plemionach i związkach plemion, które stworzyły państwa europejskie, większość wolnych mężczyzn była wojownikami, dlatego kultura świecka wykazywała ściśle związki z wojną i wojakiem. Dzięki Tacytowi znamy szczegóły obyczajów wojennych starożytnych **Germanów**. Kulturowali oni **rytuał przyjmowania** młodych chłopców **do wspólnoty dorosłych wojowników** poprzez wręczanie im włóczni, jako że broń cieszyła się u nich szczególnym szacunkiem. **Bohaterstwo i powodzenie na wojnie** zyskiwały wśród Germanów sławę dzięki **pieśniom** układanym przez poetów, zwanych **bardami**, którzy opiewali zwycięstwa wodzów i wyczyny pojedynczych wojowników. Zwyczaj sławienia męstwa wielkich herosów w pieśniach i epickich opowiadaniach stał się bardzo charakterystycznym elementem kultury średniowiecznej **Skandynawii**, gdzie wykształcił się specyficzny gatunek literacki nazywany **sagą**. Opowieści te, spisane prozą w XII–XIV w., łączyły cechy historiografii i epiki. Do sag dołączano także wczesnośredniowieczne poematy **skaldów** (tak Normanowie określali poetów). Przez wieki wędrowni i nadworni skaldowie recytowali pieśni relacjonujące **dzieje królów, rodów i bohaterów**. Funkcjonowały one w **obiegu ustnym**, przekazywane z pokolenia na pokolenie, aż do XII i XIII w., kiedy to zostały spisane w rodzimym języku nordyckim (skandynawskim) i wciągnięte do epickich sag. Poezja skaldów i sagi są świadectwem zapotrzebowania na wybitną sztukę słowa w społeczeństwach średniowiecznej Skandynawii. Analogiczne zjawisko można zaobserwować także u **Anglosasów**, którzy we wczesnym średniowieczu byli ściśle kulturowo i politycznie związani ze światem skandynawskim: przed 1000 r. (być może nawet parę stuleci przed 1000 r.) spisano w Brytanii w języku anglosaskim poemat bohaterski zatytułowany **Beowulf**.

Na zachodzie Europy rozwój **kultury wojowników i literatury bohaterskiej** wiązał się dość ściśle z **feudalizacją społeczeństwa** (o zasadach systemu feudalnego ► s. 193). Rozpoczęty jeszcze w państwie Franków proces ewolucyjnych zmian społecznych doprowadził do wykształcenia się stosunków charakterystycznych dla całej średniowiecznej Europy. Służba zbrojna plemieniu, a potem zaś władcy, która początkowo była prawem, ale i obowiązkiem wszystkich wolnych członków wspólnoty, stała się przywilejem węższej grupy. Świecka część społeczeństwa podzieliła się na **chłopów** i innych ludzi **żyjących z pracy rąk** oraz rycerzy – **zawodowych wojowników**. Wiązało się to także z przemianami w sztuce wojowania. Coraz większą rolę na polu walki odgrywała **ciężka konnica**, aby zaś służyć w takiej formacji, trzeba było mieć majątek pozwalający na zakup i utrzymanie drogiego uzbrojenia oraz konia bojowego. Z nową techniką wojenną wiąże się zresztą sama nazwa **rycerz** pochodząca od niemieckiego *ritter*, czyli **jeździec**.

bard – średniowieczny celtycki lub germański poeta pieśniarz.

saga (st.skand. *saga* – opowieść, legenda, historia) – staroskandynawskie dzieło literackie opowiadające o legendarnych lub historycznych bohaterach i wybitnych rodach.

skald – w czasach wikingów poeta pieśniarz, działający dość często na dworach skandynawskich lub islandzkich.

Rycerz Geoffrey Luttrell konno i w pełnej zbroi przyjmuje helm i włócznię od żony oraz tarczę od synowej, miniatura angielska z połowy XIV w.

■ Wskaż na ilustracji elementy uzbrojenia i inne atrybuty rycerza.

Pasowanie na rycerza, miniatura przedstawiająca moment zapinania pasa świeżo upieczonemu rycerzowi

Wyjaśnij, jaką rolę w kulturze rycerskiej odgrywał obrzęd pasowania.

WARTO WIEDZIEĆ

Legendy arturiańskie

Opowieści o królu Arturze i rycerzach Okrągłego Stołu zyskały w średniowieczu niebywałą popularność. Za jej miarę można uznać nie tylko wielość ich opracowań literackich, lecz także pokazną liczbę rozmaitych wyobrażeń plastycznych przedstawiających poszczególne wątki i epizody.

Iluminacja z powstającego w XIII w. we Francji manuskryptu

powieści Chrétiena de Troyes *Perceval z Walii*, czyli *Opowieść o Graalu* przedstawia jeden z epizodów wędrowki rycerza Okrągłego Stołu – w poszukiwaniu świętego kielicha. Po lewej stronie widzimy, jak Perceval dociera do widmowego zamku Monsalwat, należącego do chorego Króla Rybaka, który zaprasza go w gościnę. W scenie po prawej stronie w trakcie uczy służba przechodzi przez salę, niosąc krwawiącą włócznię, którą zraniony został Król Rybak, oraz nieznanego przybyszowi naczynie. Rycerz nie rozpoznaje w nim jednak **świętego Graala**, nie pyta też o powody cierpienia gospodarza, nazajutrz zaś znajduje zamek opustoszały. Wędrowka Percewala w sposób symboliczny ukazuje **drogę rozwoju duchowego chrześcijańskiego rycerza**, poprzez kształtowanie cnót i dojrzewanie do poznania największych tajemnic wiary.

Prześledź, jak w dzisiejszych czasach odbierane są legendy arturiańskie. Jakie miejsce zajmują w kulturze?

Rycerstwo okazało się grupą kulturotwórczą. Nie bez znaczenia był przy tym fakt, że wszyscy władcy i świeccy dostojnicy poczuli się do bycia **wojownikami**, dzięki czemu kultura rycerska zyskała możnych **mecenasów**. Podobnie jak w Skandynawii i Brytanii, w zachodniej części kontynentu europejskiego zaczęto tworzyć w językach narodowych dzieła epiki bohaterskiej, które w kręgu oddziaływania kultury języków romańskich zyskały miano *chansons de geste* [szāsā dö žest] – **pieśni o czynach**. Najsłynniejsze z nich to starofrancuska *Pieśń o Rolandzie* i hiszpańska *Pieśń o Cydzie*, obie opiewające walki rycerzy chrześcijańskich z muzułmanami w Hiszpanii. Ich odpowiednikiem w kręgu słowiańskim jest opowieść poetycka o wyprawie książąt ruskich na pogański, koczowniczy lud Połowców, zatytułowana *Słowo o pułku Igora*. Świeccy literaci chętnie interesowali się pogańskimi tradycjami indoeuropejskimi. Szczególną popularność zdobyła **celtycka legenda o królu Brytanii Arturze**. Na podstawie jego przygód powstało wiele utworów literackich na czele z powieściami **Chrétiena de Troyes** [kretję dö trų], tworzącego w ostatnich dekadach **XII w.** Temat arturiański w średniowiecznych adaptacjach został jednak unowocześniony: królowi dodano nieustraszonych wasali-rycerzy, którzy wraz z nim zasiadali przy **Okrągłym Stole** na zamku Camelot. Jednocześnie celtycką legendę poddano chrystianizacji: jedną z najważniejszych idei powieściowych rycerzy Okrągłego Stołu stało się **poszukiwanie świętego Graala**, utożsamianego z kielichem Jezusa, użytym podczas Ostatniej Wieczerzy.

W okresie **krucjat** ukształtował się chrześcijański ideał rycerza. Przy jego tworzeniu znaczną rolę odegrał św. Bernard z Clairvaux, który głosił, że rycerz może osiągnąć zbawienie, tylko walcząc za wiarę, jako zakonnik bądź krzyżowiec. Poza tym chrześcijański wojownik musiał wystrzegać się walki z innymi chrześcijanami, powinien też **bronić słabszych**: kobiet i dzieci, zwłaszcza wdów i sierot, a także chłopów oraz duchownych. Nowe elementy ideału rycerskiego łączyły się z dawnymi, ukształtowanymi w starożytności w barbarzyńskich wspólnotach wojowników: męstwem i wiernością wobec wodza. Największe znaczenie miała **wierność seniorowi**. Chrystianizacji uległ najważniejszy obrzęd rycerski – **pasowanie na rycerza** – które wywodziło się z dawnego rytuału przejścia młodzieńca do grupy dorosłych wojowników. W jego trakcie giermek otrzymywał od monarchy lub możnowładcy broń, w tym pas rycerski, i nowe szaty, a ceremonię wieńczyło błogosławieństwo duchownego. W ten sposób stawał się rycerzem.

Kultura prowansalska. W XI i XII w. w Prowansji, hrabstwie Tuluzy i okolicznych krainach osiągnęła swą dojrzłą formę oryginalna kultura. Ludność tamtejsza posługiwała się własnym językiem, zwanym *langue d'oc* [lang dok] – stąd nazwa **Langwedocja** stała się jednym z określeń regionu. Prowansalscy rycerze-poeci, nazywani **trubadurami**, odkryli dla literatury europejskiej **temat miłości**: sławili kobiety, które kochali, choć były one z reguły żonami książąt, hrabiów, seniorów. Wedle trubadurów, miłość nie miała bowiem nic wspólnego z **małżeństwem**, rozumianym podówczas jako **kontrakt między rodami** przyszłych małżonków. Naczelną zasadą **miłości dwornej**, jak ją nazwali trubadurzy, było zabieganie o uczucie ukochanej kobiety, do szczęścia zaś prowadziła jej zgoda na związek uczuciowy, wyrażona bez jakiegokolwiek przymusu.

W Langwedocji w okresie rozkwitu kultury prowansalskiej znaczną popularność zdobyła doktryna religijna **katarów** (gr. *katharós* – czysty), zwanych także **albigensami** od jednego z głównych miast prowansalskich – Albi. Połączyli oni **dualistyczną wiarę** w dwóch równie silnych bogów – dobrego i złego – z **chrześcijaństwem**. W ich przekonaniu moc boga światła, była równa potędze szatana, pana ciemności. Według katarów człowiek powstał w wyniku podwójnego stworzenia: dusza pochodziła od dobrego boga, ciało zaś, tak jak i cały świat materialny, było dziełem szatana. Albigensi **odrzucaли hierarchię kościelną** oraz wiele dogmatów i sakramentów katolickich. W ramach ich wspólnoty funkcjonowały dwa stopnie wtajemniczenia. Wyższy osiągałi tzw. **doskonali**, żyjący w ubóstwie i celibacie oraz praktykujący wegetarianizm, którzy po śmierci od razu łączyli się z dobrym bogiem. Doskonali nauczali też **zwykłych wiernych**, ci zaś, jeśli nie przyjęli reguł życia w doskonałości, po śmierci skazani byli na reinkarnację.

Ogromna popularność albigensów w hrabstwie Tuluzy bardzo niepokoiła Kościół katolicki. Bezskuteczne **wyprawy kaznodziejskie** w celu nawrócenia heretyków podejmował św. Bernard z Clairvaux, a później św. Dominik. Wreszcie w **1209 r.** papież **Innocenty III** zorganizował **krucjatę przeciwko albigensom**. W 1226 r. król francuski Ludwik VIII Lew podporządkował Tuluzę władzy Kapetyngów. Długotrwałe walki z Francuzami i działania **trybunałów inkwizycyjnych** doprowadziły do upadku katarysty, a także kultury prowansalskiej. Langwedocja została wcielona do Francji.

Inkwizycja

Początki inkwizycji wiążą się z rozwojem ruchów religijnych określanymi przez oficjalną doktrynę katolicką jako heretyckie, przede wszystkim katarów i waldensów. W **1215 r.** Stolica Apostolska powołała do życia **Święte Oficjum** – centralny urząd nadzorujący i koordynujący działania specjalnych **trybunałów inkwizycyjnych** (łac. *inquisitio* – badanie; dochodzenie), których zadaniem było przeprowadzanie śledztw i sądzenie osób **podejrzanych o wyznawanie herezji**. Trybunałami tymi kierowali biskupi diecezjalni lub specjaliści inkwizytorzy papiescy, najczęściej dominikanie i franciszkanie. Po śledztwie, w którym wobec osób opornych stosowano **tortury**, oskarżonego, który wyrzekł się swych sprzecznych z doktryną katolicką poglądów, karano **nakazem publicznego odbycia pokuty**, polegającej na noszeniu żółtego krzyża naszytego na ubraniu oraz np. pielgrzymce. Niepokornych natomiast przekazywano przedstawicielom miejscowej **władzy świeckiej**, którzy wykonywali cięższe wyroki, takie jak chłosta, więzienie czy konfiskata majątku, wreszcie kara śmierci.

Szczególnie złą sławę zyskał **hiszpański trybunał inkwizycyjny**, utworzony w **1478 r.** i kierowany przez dominikanina **Tomasza Torquemadę**. Monarchowie hiszpańscy – król Ferdynand i jego żona, Izabela – wykorzystywali inkwizycję jako narzędzie umacniania swej władzy w Kastylii i Aragonii. Właśnie w Hiszpanii pod koniec XV w. jako ostatni punkt procesu inkwizycyjnego wprowadzono **auto-da-fé** – akt publicznego wyznania wiary katolickiej przez oskarżonego o herezję. Odmowa złożenia takiego wyznania przesądzała o skazaniu na śmierć przez spalenie na stosie.

W Polsce inkwizycja papieska, choć obecna od XIV do drugiej połowy XVI w., nigdy nie rozwinęła szeroko swej działalności, skupiając się przede wszystkim na zwalczaniu ruchów waldensów, a później husytów.

Od czasów **reformacji** inkwizycja papieska była nastawiona na **tropienie wpływów protestanckich** w Kościele katolickim, przestała jednak być skutecznym narzędziem działań politycznych. Kres jej funkcjonowaniu w większości krajów europejskich nastąpił w stuleciu **oświecenia**. W 1965 r. Święte Oficjum przemianowano na **Kongregację Nauki Wiary**. Ten watykański urząd strzeże czystości doktrynalnej poglądów głoszonych przez teologów i kapłanów katolickich.

WARTO WIEDZIEĆ

Różnice doktrynalne między Wschodem a Zachodem

Między teologami Wschodu i Zachodu rozgorzał spór o słowo **filioque** (łac. – i syna), które jeden z biskupów Rzymu dopisał do chrześcijańskiego **wyznania wiary** uchwalonego na soborze w Nicei w 325 r. Wiązało się to z różnicą poglądów na **istotę Ducha Świętego**: Grecy uważali, że pochodzi On tylko od Boga Ojca, a łacinnicy – że także od Syna Bożego. Z tego powodu rozłam Kościoła na wschodni i zachodni pogłębiał się, powodując zarazem podział Europy.

wielka schizma wschodnia – rozłam w chrześcijaństwie na Kościół Wschodni (grecki) i Zachodni (łaciński), spowodowany sporami doktrynalnymi, ale także różnicami kulturowymi i politycznymi (konflikt o prymat – pierwszeństwo w Kościele); za symboliczną datę rozłamu przyjmuje się 1054 r., kiedy to papież i patriarcha Konstantynopola wzajemnie obrzucili się klątwami kościelnymi.

Pojęcie Europy

Starożytne **Imperium Romanum** obejmowało ziemie należące aż do **trzech kontynentów**, Europę, Afrykę i Azję traktowano wówczas jednak przede wszystkim jako **pojęcia geograficzne**. Późne cesarstwo podzieliło się kulturowo na **łaciński Zachód i grecki Wschód**. W ciągu VII i VIII w. terytoria dawnej **rzymskiej Afryki i Azji** dostały się pod **panowanie arabskie**. W tym samym czasie niemal wszyscy chrześcijanie wyznający swoją wiarę po łacinie – z wyjątkiem Anglosasów i Irlandczyków – znaleźli się pod panowaniem Franków. Za czasów Karola Wielkiego doszło do **utożsamienia pojęć „chrześcijaństwo”, „cesarstwo” oraz „Europa”** i każdym z nich jednocześnie określano **imperium karolińskie**. Niemniej intelektualiści wczesnośredniowieczni nie przywiązywali jeszcze większej wagi do terminu „Europa”, którego znaczenie rosło później, wraz z pogłębiającym się rozdzieleniem chrześcijaństwa.

Wschodnia część starożytnego Imperium Romanum przetrwała kryzys wędrówki ludów i istniała do końca średniowiecza. W cesarstwie bizantyńskim **dominowała greka**, co wyraźnie powiększało dystans w jego stosunkach z Zachodem. Ponadto imperatorzy z Konstantynopola uważali się za **jedynych prawdziwych spadkobierców starożytnego Rzymu**, w związku z czym gardzili Frankami i początkowo nie uznali cesarskiego tytułu Karola Wielkiego. Ponieważ jednak pojęcia Europy i chrześcijaństwa utożsamiano, cały czas trwało przekonanie o **jedności świata cywilizacji rzymskiej**. W połowie IX w. greccy mniisi, Cyryl i Metody, wysłani przez cesarza bizantyńskiego, prowadzili misję wśród Słowian pod protektoratem papieża, a na początku XI w. saski misjonarz, św. Bruno z Kwerfurtu, działał wśród Pieczyngów, korzystając z pomocy księcia ruskiego Włodzimierza Wielkiego, który przyjął chrzest z Konstantynopola.

Różnica językowa między łacińskim Zachodem a greckim Bizancjum nie była jedyną. Na Zachodzie w okresie braku władzy cesarskiej,

w latach 476–800, **ogromny autorytet** zyskali sobie biskupi Rzymu – **papieże** – którzy praktycznie stanęli **na czele zachodniego chrześcijaństwa**. Na Wschodzie zaś Kościół pozostawał pod władzą cesarzy, a wszelkie decyzje w sprawach wiary podejmował **sobór powszechny**, czyli zjazd. Tymczasem papieże uważali, że tylko oni mają **prawo rozstrzygania kwestii doktrynalnych**. W połowie XI w. spór wszedł w niezwykle ostrą fazę, wskutek czego **w 1054 r.** papież i patriarcha Konstantynopola wzajemnie obłożyli się klątwą. Nastąpił wówczas trwający do dziś **podział Kościoła na katolicki i prawosławny**. Rozbrat Kościołów został nazwany **wielką schizmą wschodnią**. Chrześcijanie ze Wschodu zaczęli być przez łacinników postrzegani jako obcy, czego najmocniej dowiódł atak uczestników IV krucjaty na Konstantynopol w 1204 r. Gdy w pierwszej połowie XIII w. Ruś została ujarzmiona przez Tatarów, a 150 lat później prawosławne kraje Słowian południowych dostały się pod panowanie tureckie, **Europa zawęziła się do łacińskiego kręgu chrześcijaństwa**. Proces oddalania się od siebie Wschodu i Zachodu zakończył się wraz z likwidacją Bizancjum – po zdobyciu Konstantynopola przez Turków w 1453 r. **Idea uniwersalnego cesarstwa** była już na Zachodzie **ostro zwalczana przez królestwa narodowe**. Termin „Europa” stał się więc jedynym określeniem ujmującym wszystkie ludy, które przyznawały się do dziedzictwa starożytnej i średniowiecznej cywilizacji łacińskiej.

Niepokoje średniowiecza

Średniowiecze nie było epoką bardziej niż inne naznaczoną wojnami i nieszczęściami o wymiarze społecznym. Później, aż po II wojnę światową, Stary Kontynent pogrążony był w walkach wewnętrznych, których ani nie było mniej, ani nie były mniej krwawe. Jest jednak wyjątek – wydarzenie, które trudno porównać z późniejszymi nieszczęściami – w połowie XIV w. **czarna śmierć** (potworna epidemia dżumy) ogarnęła niemal cały kontynent i zabiła mniej więcej 1/3 jego mieszkańców. W kulturze późnego średniowiecza **motyw umierania** zaczął występować z niebywałą siłą. Wielką popularność zdobywały literackie i plastyczne wizje *danse macabre* – **tańca śmierci**, porywającej wszystkich bez wyjątku, niezważającej na pozycję społeczną i status materialny umierających. Dodatkowemu wzmocnieniu uległ **kult Męki Pańskiej**, której poświęcono w sztuce późnośredniowiecznej wiele celowo makabrycznych obrazów i rzeźb; była ona także tematem publicznych przedstawień, zwanych **misteriami**.

Zjawiska kulturowe związane z epidemią czarnej śmierci można uznać za apogeum trwającego przez niemal całe średniowiecze **zainteresowania pozagrobowym losem duszy ludzkiej**. Duchowni w swym nauczaniu podkreślali **marność życia doczesnego** i konieczność zapewnienia sobie **wiecznej szczęśliwości w raju**. Niepewność jutra, wysoka śmiertelność niemowląt, liczne i częste zagrożenia popychały człowieka średniowiecza – znacznie mocniej niż człowieka współczesnego – ku **refleksji eschatologicznej**. Stąd gwałtowne nawrócenia i spektakularne pokuty wielkich grzeszników, bogate nadania na rzecz instytucji kościelnych czy też powszechna praktyka umartwiania się. **Lęk przed piekłem i wiecznym potępieniem** stanowił ważny element mentalności średniowiecznej. Teologia łacińskiego Zachodu wyszła naprzeciw tym obawom: w **XII w.** pojawił się pogląd, że ci, którzy zmarli, nie mając żadnego grzechu śmiertelnego na sumieniu, lżejsze grzechy mogą odpokutować już po śmierci – w **czyścisku**. Idea czyściska dawała nadzieję, że ktoś, kto zmarł nagle, bez szansy na spowiedź i ostatnie namaszczenie, może po jakimś czasie dostąpić życia wiecznego. Wizja trójdzielnych **zaświatów chrześcijańskich**, na które składały się **piekło, czyściec i raj**, została utrwalona we wspólnym poemacie **Dante Alighieri Boska Komedia**, napisanym po włosku w pierwszej połowie XIV w.

Taniec śmierci i kobiet, rycina z druku wydanego nakładem paryskiego wydawcy Guy Marchanta w 1486 r.

■ Wyjaśnij, jakie przesłanie niosły ze sobą przedstawienia tańca śmierci.

eschatologia (od gr. *éschatos* – ostatni) – zespół poglądów na ostateczne (pośmiertne) losy człowieka, ludzkości i świata.

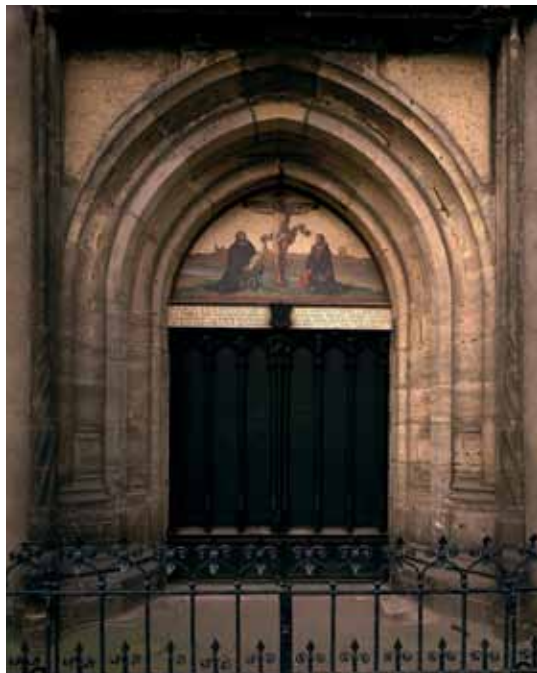

Dante Alighieri według fresku z 1465 r. w katedrze florenckiej: w lewej ręce poeta trzyma księgę *Boskiej Komedii*, a prawą wskazuje na wejście do piekła. W tle widać opisaną w poemacie siedmiostopniową górę czyściska, na której szczytcie znajduje się raj. Z prawej strony obrazu przedstawiono rodzinne miasto Dantego – Florencję.

■ Wyjaśnij, dlaczego tak dużym przełomem były narodziny wiary w czyściec. Jakie niosło to ze sobą konsekwencje?

Oblężenie Konstantynopola przez wojska sułtana Mahometa II, XV-wieczna flamandzka miniatura

Drzwi kościoła w Wittenberdze, do których – według legendy – 31 października 1517 r. Marcin Luter przybił swoje 95 tez przeciwko sprzedaży odpustów

Koniec średniowiecza

Początki i końce wielkich epok w dziejach można traktować jako efekty dość długich procesów, trwale odmieniających oblicze cywilizacji tworzonej przez daną grupę ludzi. Początek średniowiecza przypada na okres wędrówki ludów, trwający od IV do VI w. Rok 476 – data upadku cesarstwa zachodniego – jest tylko próbą uchwycenia symbolicznego momentu, od którego nie było już na Zachodzie możliwości odbudowania politycznych ram świata starożytnego. Podobnie jest z końcem średniowiecza: wyznaczają go co najmniej **trzy wielkie procesy** mocno rozciągnięte w czasie. Pierwszy z nich to **rozwój humanizmu**, filozofii stawiającej człowieka i jego sprawy w centrum wszechświata. Prądy humanistyczne zaczęły się rozpowszechniać wśród włoskich uczonych i artystów już w XIV w. W następnym stuleciu Italia stała się widownią najpełniejszego od początku średniowiecza renesansu kultury antycznej. **Po upadku Konstantynopola**, zdobytego w 1453 r. przez Turków, **do Włoch uciekła znaczna grupa wykształconych Greków z bezcennymi rękopisami**. Społeczeństwa zachodniej Europy zaczęły stopniowo coraz lepiej poznawać grecką część spuścizny antycznej. Na przełomie XV i XVI w. **odrodzenie** ogarnęło cały Stary Kontynent.

Drugim zjawiskiem wyznaczającym zmierzch średniowiecza było **odkrywanie Nowego Świata** i związane z tym **poszerzenie horyzontów geograficznych Europejczyków**. Od lat 20. XV w. Portugalczycy podejmowali trud wypraw oceanicznych. W 1498 r. **Vasco da Gama** opłynął Afrykę i dopłynął do Indii. Sześć lat wcześniej **Krzysztof Kolumb**, włoski kapitan w służbie hiszpańskiej, płynąc przez Atlantyk na zachód, dotarł do lądu, który uważał za wschodni brzeg Indii. Państwa europejskie rozpoczęły **światową ekspansję**, a Stary Kontynent zaczął gwałtownie zmieniać swoje oblicze. Pozyskiwanie **kolonii** otworzyło Hiszpanii i Portugalii, a także Anglii oraz Francji drogę do budowy potęgi politycznej znacznie przekraczającej możliwości władców średniowiecznych.

Wreszcie trzeci proces to rozłam w Kościele katolickim, zwany **reformacją**. Twórcy **wyznań protestanckich** odwoływali się do bogatej tradycji reformatorskich prądów nurtujących łacińskie chrześcijaństwo przez całe niemal średniowiecze. Szczególne znaczenie miał ruch husycki, który stworzył własne wyznanie wiary. Dopiero jednak reformacja w pierwszej połowie XVI w. doprowadziła do trwałego i nieodwracalnego **rozbitcia organizacyjnej jedności wspólnoty katolickiej**, likwidując tym samym jedną z najbardziej zasadniczych cech łacińskiej cywilizacji średniowiecza.

Koniec średniowiecza wyznaczają więc **trzy symboliczne daty**: upadek Konstantynopola w **1453 r.**, odkrycie Ameryki w **1492 r.** i wystąpienie Marcina Lutra w **1517 r.** Można do nich dodać jeszcze jedną, chyba najsilniej związaną z dziejami kultury: w **1455 r.** ukazała się **pierwsza w Europie książka drukowana – Biblia**, wydana przez **Jana Gutenberga** z Norymbergi.

Tekst źródłowy

Reguła św. Benedykta (2, 1–40; 48, 1–25)

2. Jaki powinien być opat

1. Opat, który zastępuje, aby stać na czele klasztoru, powinien zawsze pamiętać, jakie nosi miano, i czyniami dawać wyraz swojej godności. [...]

6. Niechaj opat zawsze pamięta, że przed budzącym bojaźń trybunałem Bożym będzie odpowiadał za dwie sprawy: za własną naukę i za posłuszeństwo swoich uczniów. 7. I niech wie, że jeśli gospodarz ma zbyt mało pożytku z owiec, obwinia za to pasterza. [...]

11. A zatem gdy ktoś przyjął miano opata, powinien uczyć swoich uczniów na dwa sposoby, 12. a znaczy to: niechaj wszystkim, co dobre i święte okazuje raczej swoim postępowaniem, niż słowami. Uczniom bardziej pojętym musi wykladać naukę Pana także słowami, tych zaś, którzy trudniej rozumieją i są twardego serca, niechaj własnym życiem uczy Bożych przykazań. 13. Niech pokaże swoim postępowaniem, że istotnie nie należy czynić wszystkiego tego, czego polecał unikać swoim uczniom, *aby innym głosząc naukę sam nie został uznany za niezdatnego* (1 Kor 9, 27). [...]

16. Opat nie powinien nikogo w klasztorze wyróżniać, 17. ani kochać jednego mnicha bardziej od innego, chyba że ktoś okaże się lepszym w dobrych uczynkach i w posłuszeństwie. 18. Jeżeli nie ma jakiegóż innej rozumnej przyczyny, wolno urodzonemu nie należy przyznawać żadnego pierwszeństwa przed tym, który wstąpił do klasztoru jako niewolnik. 19. Gdyby jednak opat uznał, że tego wymaga sprawiedliwość, on sam zdecyduje o miejscu takiego mnicha, kimkolwiek by on był. W innym przypadku niech wszyscy bracia zachowują swoje miejsca. [...] 21. Tylko w jeden sposób możemy się wyróżnić w Jego [Chrystusa] oczach: jeśli będziemy pokorni, a zarazem lepsi od innych w dobrych uczynkach. 22. Niech więc opat darzy wszystkich jednakową miłością i niech wszystkich traktuje jednakowo, zgodnie z ich zasługami.

23. Jako nauczyciel powinien opat trzymać się zawsze tej oto zasady Apostoła: *Przekonywaj, proś, karć!* (2 Tm 4,2 Włg), 24. to znaczy stosownie do czasu i okoliczności łączyć surowość z łagodnością, okazując się raz wymagającym mistrzem, to znowu pełnym miłości ojcem.

Strona z Biblii w wydaniu Jana Gutenberga

■ Zastanów się, która z przedstawionych cezur końcowych średniowiecza przemawia do ciebie najbardziej. Uzasadnij swój wybór.

Autor

Benedykt urodził się w Nursji we Włoszech około 480 r. w rodzinie właściciela ziemskiego. W Rzymie rozpoczął studia prawnicze, lecz w wieku dwadzieścia lat zdecydował się porzucić życie świeckie i zostać pustelnikiem w Subiaco. Zyskał wielu uczniów i po paru latach został przełożonym pobliskiego klasztoru. Kiedy wszedł w konflikt z mnichami, przeniósł się na południe i w 529 r. założył klasztor na Monte Cassino, w miejscu dawnego pogańskiego sanktuarium. Tam opracował nowy model wspólnoty monastycznej i spisał *Regułę*, z której do dziś korzystają benedyktyni.

Jak czytać źródło

W czasach Benedykta nie istniały jeszcze stałe zasady organizacji wspólnot zakonnych. Wielu mnichów żyło pojedynczo, na pustelni, w oddaleniu od ludzi, inni tworzyli nieregularne grupy. Jeśli powstały jakieś zbiory zasad, to często na użytek danej wspólnoty. Benedykt opierał się przy formułowaniu *Reguły* na własnych doświadczeniach, ale prawdopodobnie też na wcześniejszym tekście, zwanym *Regułą Mistrza*. Dopiero jednak *Reguła* Benedykta zyskała popularność i znalazła szerokie zastosowanie.

25. Tak więc niekarnych i niespokojnych trzeba karcić bardziej surowo, posłusznych zaś, łagodnych i cierpliwych nakłaniać usilnie, by w dobrym postępowali. Co do niedbałych natomiast i lekceważących [jego polecenia] przypominamy, by ich ganił i karał. 26. Niech nie przemilcza grzechów błędzących braci, lecz w miarę swych możliwości wyrывa je z korzeniami, gdy tylko zaczną się pokazywać [...]. 27. Szlachetniejsze i rozumniejsze umysły niech gani słowami raz lub dwa; 28. występnych zaś, zatwardziałych i pysznych, jak również nieposłusznych niech karci chłostą lub wyznacza im inną karę cielesną już za pierwszym razem, gdyż czytamy w Piśmie Świętym: *Głupiego słowa nie naprawią* (Prz 29,19) [...].

30. Opat powinien zawsze pamiętać, kim jest, jak go nazywają i wiedzieć, że komu dają więcej, od tego więcej będą wymagać. 31. Niech wie, jak trudnego i ciężkiego zadania się podjął: rządzić duszami i służyć wielu w dążeniu do naprawy obyczajów. Jednego musi łagodnie zachęcać, drugiego ganić, innego jeszcze przekonywać. 32. Niechaj do wszystkich tak dopasuje się i przystosuje, zależnie od charakteru i inteligencji każdego, aby powierzona mu trzoda nie tylko nie doznała uszczerbku, lecz nawet cieszyła go jeszcze swoim postępem w dobrem.

33. Przede wszystkim nie wolno mu zaniedbywać ani lekceważyć zbawienia dusz, które poddano jego władzy, a troszczyć się więcej o rzeczy przemijające, ziemskie i znikome. [...]

48. O codziennej pracy fizycznej

1. Bezczynność jest wrogiem duszy. Dlatego też bracia muszą się zajmować w określonych godzinach pracą fizyczną i również w określonych godzinach czytaniem duchownym.

2. Sądzimy zatem, że podział czasu przypadającego na obie te czynności powinien być następujący: 3. W okresie od Paschy aż do 1 października bracia z rana zakończywszy Prymę będą mniej więcej do godziny czwartej wykonywali te prace, które są niezbędne. 4. Od godziny czwartej aż do pory Seksty poświęcą swój czas czytaniu. 5. Po Sekście i po zjedzeniu posiłku położą się do łóżek, by odpocząć w całkowitym milczeniu. Gdyby ktoś chciał sobie coś poczy-

tać, niech tak czyta, by innym nie przeszkadzać. 6. Nonę odprawia nieco wcześniej, w połowie godziny ósmej, a następnie zajmą się znów niezbędnymi pracami aż do Nieszporów.

7. Gdyby zaś warunki miejscowe lub ubóstwo kazały braciom własnoręcznie zbierać plony, niechaj się tym nie martwią, 8. bo właśnie wówczas są prawdziwymi mnichami, jeśli żyją z pracy rąk swoich, jak Ojcowie nasi i Apostołowie. [...]

10. Natomiast od 1 października do początku Wielkiego Postu niech aż do końca godziny drugiej poświęcą czas czytaniu. 11. Po godzinie drugiej odprawia Tercję i aż do Nony wszyscy będą wykonywać pracę, którą im powierzono. [...]

13. Po posiłku zaś niechaj zajmą się czytaniem i psalmami.

14. W dniach Wielkiego Postu od rana do końca godziny trzeciej niech poświęcą czas czytaniu, a następnie do końca godziny dziesiątej wykonują powierzoną im pracę. 15. W tych dniach Postu każdy otrzyma z biblioteki jedną książkę, którą powinien przeczytać od pierwszej do ostatniej strony w całości. [...]

17. [...] należy koniecznie wyznaczyć jednego lub dwóch starszych mnichów. W godzinach, w których bracia mają zajmować się czytaniem, będą oni obchodzić klasztor. 18. i patrzeć, czy nie znajdzie się ktoś opieszały, kto nic nie robi albo gada, zamiast pracować czytać, i nie tylko sam nie odnosi żadnego pożytku, lecz jeszcze innych rozprasza.

19. Gdyby kogoś takiego znaleźli, co nie daj Boże, trzeba go upomnieć raz i drugi; 20. jeśli się nie poprawi, niech poniesie przewidzianą w Regule karę, aby inni bali się [tak postępować]. 21. Żaden brat nie powinien też rozmawiać z drugim bratem w porze niewłaściwej.

22. W niedzielę natomiast niech czytaniem zajmują się wszyscy oprócz tych, których wyznaczono do różnych funkcji. 23. Jeśli zaś ktoś jest tak niedbały i leniwy, że nie chce albo nie może ani rozmyślać, ani czytać, trzeba mu zlecić jakąś pracę do wykonania, aby nie był beczynny. 24. Niechaj bracia chorzy lub słabi otrzymują takie zajęcia, żeby nie groziła im beczynność, lecz jednocześnie, by nadmiar roboty ich nie przytłaczał lub nie skłaniał do odejścia.

przeł. Anna Świderekówna

1 Wyjaśnij, na czym polegały zadania opata w klasztorze benedyktyńskim.

2 Wyjaśnij, jaką funkcję w życiu mnichów pełniła praca.

3 Sprawdź, którym godzinom odpowiadają godziny kanoniczne: pryma, tertia, seksta i nieszpory.

Czy mit ciemnego średniowiecza jest prawdziwy?

Tris

wczoraj 13.17

Średniowiecze powstało na gruzach cywilizacji starożytnych. Ludzie średniowieczni w znikomym stopniu wykorzystywali wybitne osiągnięcia antyku. Czy to nie jest rodzaj upadku kulturowego?

MaGdA ★

wczoraj 13.35

Średniowiecze zostało pokrzywdzone tym mitem. Narodziło się wiele nieprawdziwych stereotypów. W epoce tej rozwijała się nauka, filozofia, powstawały ważne dzieła i style w sztuce... Ludzie średniowiecza nie musieli w całości kopiować kultur starożytnych, aby zbudować swoją wyjątkową kulturę i czerpać to, co potrzebne z osiągnięć poprzedników.

Gero ★

wczoraj 13.52

Wiele negatywnych zjawisk cywilizacyjnych kojarzy się ze średniowieczem: zabobon, ucisk chłopów, brak higieny, okrucieństwo... A czy to nie w czasach nowożytnych były wielkie polowania na czarownice? Nie wtedy też ograniczano wolność chłopom i zwiększano im pańszczyznę? A czy higiena w XIX-wiecznych zatłoczonych miastach robotniczych stała na wyższym poziomie? Czy wojny XX wieku, masowe, totalne i technologiczne, nie były bardziej okrutne?

Pytania, zadania, problemy

- 1 Wskaż elementy dorobku kulturowego starożytności, które zostały zaadaptowane w średniowieczu. W jakim stopniu wpłynęły one na stan i rozwój kultury?
- 2 Oceń rolę Kościoła w kształtowaniu średniowiecznej Europy.
- 3 Przedstaw poglądy filozoficzne, które dominowały w średniowieczu. Scharakteryzuj je.
- 4 Przedstaw etapy chrystianizacji Europy.
- 5 Wyjaśnij, jaką rolę odgrywało chrześcijaństwo w życiu codziennym mieszkańców Europy.
- 6 Oceń rolę zakonów w średniowieczu.

Praca projektowa:

- Przygotujcie w grupach prezentacje na temat stylu romańskiego i gotyckiego (w architekturze i sztukach plastycznych).

Warto przeczytać

Jacek Banaszkiewicz, *Polskie dzieje bajeczne Mistrza Wincentego Kadłubka*, Wrocław 2002

Teresa Borawska, Karol Górski, *Umysłowość średniowiecza*, Warszawa 1993

Marek Derwich, *Monastycyzm benedyktyński w średniowiecznej Europie i Polsce. Wybrane problemy*, Wrocław 1998

Jean Flori, *Rycerze i rycerstwo w średniowieczu*, przeł. E. Trojańska, Poznań 2003

Jacques Le Goff, *Kultura średniowiecznej Europy*, przeł. H. Szumańska-Grossowa, Gdańsk–Warszawa 2002

Jacques Le Goff, *Narodziny czyśćca*, przeł. K. Kocjan, Warszawa 1997

Jacques Le Goff, *Święty Ludwik*, przeł. K. Marczevska, A. Kędzierszawska, B. Szczepańska, M. Czajka, Warszawa 2001

Aron Guriewicz, *Kategorie kultury średniowiecznej*, przeł. J. Dancygier, Warszawa 1976

Aron Guriewicz, *Problemy średniowiecznej kultury ludowej*, przeł. Z. Dobrzyński, Warszawa 1987

Johan Huizinga, *Jesień średniowiecza*, przeł. T. Brzostowski, Warszawa 1998

Lech Leciejewicz, *Nowa postać świata. Narodziny średniowiecznej cywilizacji europejskiej*, Wrocław 2000

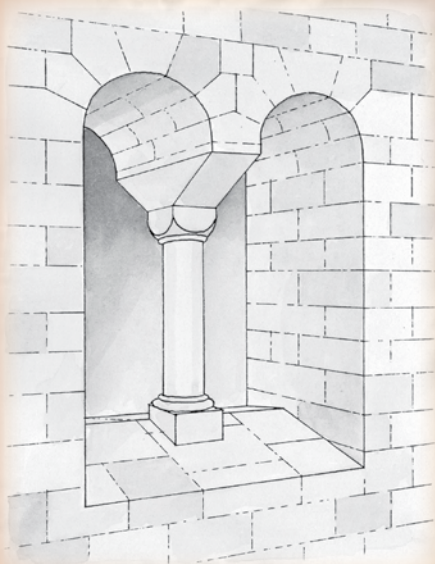
Roman Michałowski, *Princeps fundator. Studium z dziejów kultury politycznej w Polsce X–XIII wieku*, Warszawa 1993

René Nelli, *Życie codzienne katarów w Langwedocji w XIII w.*, przeł. M. Ochab, Warszawa 1979

Michel Pastoureau, *Życie codzienne we Francji i Anglii w czasach rycerzy Okrągłego Stołu (XII–XIII wiek)*, przeł. M. Skibniewska, Warszawa 1983

Stanisław Piekarczyk, *Mitologia germańska*, Warszawa 1979

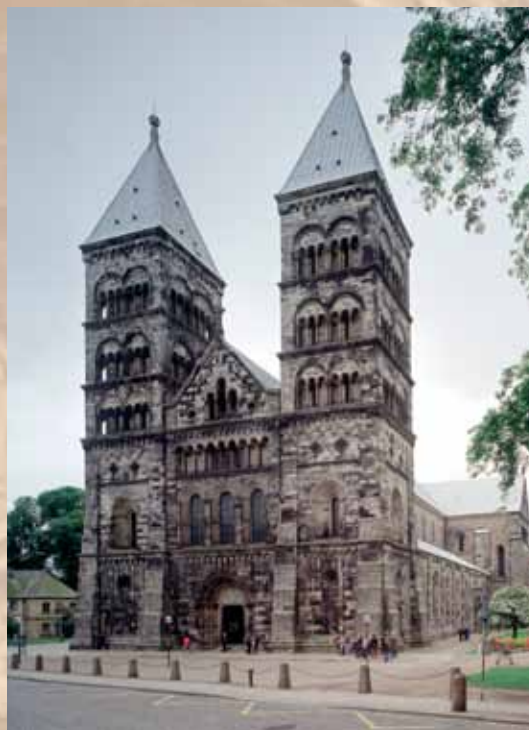
Leszek P. Słupecki, *Mitologia skandynawska w epoce wikingów*, Kraków 2003

Podwójne okno romańskie, czyli biforium.

Charakterystyczne dla stylu romańskiego są półkolistе zwieńczenia obu połówek okna, rozdzielająca je masywna kolumnienka oraz rozglifowanie, czyli rozszerzanie się otworu okiennego od środka grubości muru w kierunku jego zewnętrznej krawędzi.

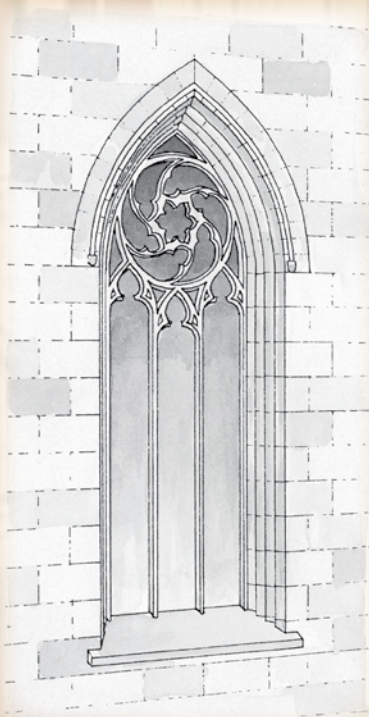
Fasada romańskiej archikatedry w Lund (Szwecja) z XI w.

Styl romański. Artystyczna wrażliwość ludów, które wtargnęły za limes rzymski u schyłku starożytności, kształtowała się pod **prze-możnym wpływem sztuki Imperium**, stanowiącej wzorzec i punkt odniesienia dla ówczesnej twórczości. Podkreśla to nawet nazwa **styl romański**, którą określa się sztukę wczesnego średniowiecza, utworzona od przymiotnika „rzymski” (łac. *romanus*). Pierwsze dzieła twórców średniowiecznych noszą wszelkie **cechy sztuki prymitywnej**. Obserwacja antycznych, realistycznych w swej formie dzieł sztuki i nieumiejętność ich skopiowania zbiegły się wówczas z uruchomieniem **bogatej wyobraźni barbarzyńskich twórców** – pełnej fantastycznych postaci i abstrakcji. Z takiego połączenia zrodził się oryginalny styl, **daleki od realizmu**, lecz za to **przepony symboliką**. W architekturze charakteryzował się on bryłami budynków tworzonymi z kombinacji **prostych form geometrycznych**: prostopadłościaków, walców, ostrośłupów, graniastosłupów, stożków, oraz wszechobecnym **łukiem półkolistym** (pełnym), stosowanym do zwieńczania okien, wejść (**portali**) i przejść wewnątrz budynków.

Fasada kościoła św. Idziego (Saint Gilles) w prowansalskiej miejscowości Saint Gilles z potrójnym portalem romańskim z XI w. Polski książę Władysław Herman, kiedy nie mógł do-czekać się ze swoją żoną potomka, za radą biskupa Franka wysłał poselstwo z darami do tutejszego klasztoru. Według Galla Anonima to właśnie dzięki wstawiennictwu św. Idziego księżna Judyta poczęła Bolesława Krzywoustego.

Okno gotyckie. Jego charakterystyczne cechy to ostrołukowe zwieńczenie oraz maswerk, czyli kamienne żebrowanie wyznaczające wewnętrzne podziały okna wraz z ozdobną rozetką w jego górnej części.

z **witrażami** wpuszczające do wnętrza świątyni różnokolorowe światło ukazywały otwieranie się wspólnot chrześcijańskich na Chrystusa, jednoznacznie kojarzonego ze światłością. Gotyckie katedry stały się największym osiągnięciem artystycznym średniowiecza.

Gotyk. Cechy sztuki romańskiej zostały ukształtowane nie tylko przez gusta twórców i odbiorców, lecz początkowo wynikały one także z niewielkich umiejętności technicznych artystów, architektów i budowniczych. Wraz z rozwojem techniki ludzie średniowiecza nauczyli się tworzyć dzieła realistyczne i byli bardziej sprawni w realizacji założeń architektonicznych, co pozwoliło w sposób w pełni przemyślany stworzyć nowy styl. W **1144 r.** opat **Suger** z podparyskiego **klasztoru Saint Denis** zakończył **przebudowę prezbiterium** tamtejszego kościoła. Na uroczystość konsekracji świątyni zjechali się biskupi północnej Francji. Zachwył, z jakim przyjęli dzieło Sugera, sprawił, że rychło zaczęły powstawać jego naśladownictwa. W miastach północnofrancuskich przystąpiono do wznoszenia nowych **monumentalnych katedr**, stanowiących wspólne dzieło oraz dumę biskupów i mieszczan. Tak narodził się styl gotycki. Rola Sugera polegała nie tylko na wykorzystaniu nowinek technicznych, takich jak **ostry łuk** oraz **sklepienie krzyżowo-żebrowe**, które mógł podpatrzeć w różnych kościołach zbudowanych w pierwszej połowie XII w. Opat Saint Denis stworzył również teoretyczne podstawy nowego stylu. **Smukłość i imponująca wysokość** gotyckich budowli sakralnych miała oddawać istotę modlitwy, kierowanej przez wiernych ku górze – do Boga. Wielkie okna

Cykl scen związanych z Męką Pańską, przedstawiony na witrażu z połowy XII w. umieszczonym w oknie katedry w Chartres

Fasada katedry Notre Dame (Panny Marii) w Paryżu, wznoszona od 1163 r. aż do pierwszej połowy XIV w. W środkowej części fasady widać kunsztowne okrągłe okno, zwane rozetą.

Msza święta – kapłan i wierni

We wczesnym średniowieczu kapłani chrześcijańscy odprawiali mszę św., stojąc **twarzą w twarz z wiernymi**. Na tej kwaterze **Drzwi Gnieźnieńskich** widać św. Wojciecha odprawiającego swoją ostatnią mszę. Biskup został przedstawiony w momencie poświęcania wina. Za plecami Wojciecha stoją duchowni pomagający mu sprawować liturgię. Trzymają księgi liturgiczne i pastorał biskupi. **Przed ołtarzem** stoją Prusowie słuchający mszy. Mają zło zamiary, co można poznać po trzymanej przez nich broni.

Święty Wojciech odprawiał mszę w warunkach polowych, podczas misji, dlatego Prusowie tak dokładnie i z bliska mogli obserwować liturgię. W normalnych warunkach, zwłaszcza w większych świątyniach wczesnośredniowiecznych, nie było to możliwe. **Prezbiterium**, czyli wschodnia część świątyni, w której kapłani odprawiali mszę, było bowiem **oddzielone od reszty kościoła**. Zwyczaj odgradzania najświętszego miejsca, w którym sprawuje się liturgię, przetrwał w **Kościółach wschodnich**. Na zdjęciu widać wewnątrz **cerkwi**: nawę od prezbiterium oddziela **ikonostas** – kunsztownie wykonana przegroda, za którą odprawia się msze.

W późniejszym średniowieczu wykształcił się nowy obyczaj liturgiczny: księża odprawiali mszę św., stojąc **tyłem do wiernych**. Dzięki temu byli zwrócenii **twarzą na wschód**, w kierunku świata uważanym za najświętszy. Ilustracja przedstawia późnogotycką polichromię (koniec XV w.) z kościoła w Haczowie na Podkarpaciu, na której przedstawiono **męczeństwo św. Stanisława**. W trakcie podniesienia biskup klęczy odwrócony tyłem do nawy, dlatego król Bolesław Szczodry uderza go mieczem w tył głowy.

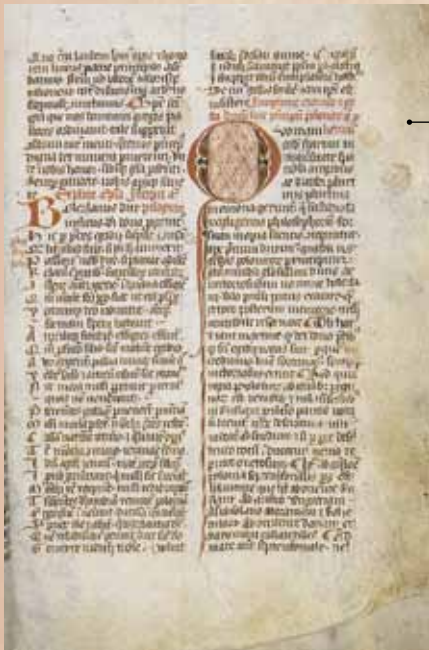
Późnośredniowieczny sposób odprawiania mszy utrwał się. W okresie **kontr-reformacji** postanowiono jednak **wzmocnić kontakt kapłanów z wiernymi**. Zlikwidowane wówczas zostały przegrody oddzielające nawę od prezbiterium. Ponadto duchowni, którzy głosili kazania, przechodzili z prezbiterium do nawy, wchodzili na znajdującą się tam **ambonę** i z niej przemawiali do wiernych. Ukazuje to wyraźnie ten XVI-wieczny obraz.

W latach 60. XX w. **II sobór watykański** przywrócił pierwotny styl odprawiania mszy św. Współcześnie, jak widać na zdjęciu, kapłan katolicki odprawia liturgię, stojąc przodem do wiernych.

Literatura polska w średniowieczu

Fragment *Kroniki Galla Anonima*, rękopis z XIV w.

wskazuje tytuł **mistrza** (magistra), którym się posługiwał. W 1207 r. został on wybrany na **biskupa krakowskiego**. Po 10 latach Wincenty zrezygnował z biskupstwa i osiadł w klasztorze Cystersów w Jędrzejowie, gdzie zmarł w 1223 r. Dzieło Kadłubka, napisane kwiecistą, retoryczną łaciną, jest jednym z **pomników renesansu XII i XIII w.** Dowodzi ono ogromnej erudycji autora w zakresie literatury i historii starożytnej oraz prawa rzymskiego. Pierwsze trzy księgi zostały ujęte w formę **dialogu**. Mistrz Wincenty rozumiał historię Polski jako **dzieje ludu, a nie tylko dynastii**, jak to było w wypadku Galla. Dlatego w pierwszej księdze przedstawił szeroką panoramę **polskich mitów i legend** obrazujących początki i kształtowanie się wspólnoty Polaków. Utwór Kadłubka zawiera także

Fragment rękopiśmiennego kodeksu zawierającego *Kronikę wielkopolską*

Początki piśmiennictwa w Polsce sięgają czasów Mieszka I. Zapewne wówczas zaczęto spisywać po łacinie **roczniki**, które lakonicznie informowały o najważniejszych wydarzeniach wraz z podaniem daty rocznej. Pierwsze obszerniejsze dzieło poświęcone Polsce powstało ok. 1113 r. na dworze Bolesława Krzywoustego. Jego autorem był anonimowy mnich, który prawdopodobnie pochodził z Francji, w związku z czym nazywa się go **Gallem Anonimem**. Napisał on znakomity utwór literacki opowiadający o czynach (łac. *gesta* – tak określa się gatunek literacki, do którego zaliczamy dzieło Galla) Krzywoustego i jego przodków, napisany świetną, rytmiczną łaciną. Od samego autora wiemy, że tekst miał być **tłumaczony na polski i recytowany na dworze książęcym**.

Niepełna sto lat po Gallu Anonimie swój traktat o dziejach Polski stworzył **Wincenty zwany Kadłubkiem**. Był on Polakiem i pochodził z możnowładczej rodziny. Wincenty zdobył wykształcenie uniwersyteckie (w Paryżu lub Bolonii), na co wskazuje tytuł **mistrza** (magistra), którym się posługiwał. W 1207 r. został on wybrany na **biskupa krakowskiego**. Po 10 latach Wincenty zrezygnował z biskupstwa i osiadł w klasztorze Cystersów w Jędrzejowie, gdzie zmarł w 1223 r. Dzieło Kadłubka, napisane kwiecistą, retoryczną łaciną, jest jednym z **pomników renesansu XII i XIII w.** Dowodzi ono ogromnej erudycji autora w zakresie literatury i historii starożytnej oraz prawa rzymskiego. Pierwsze trzy księgi zostały ujęte w formę **dialogu**. Mistrz Wincenty rozumiał historię Polski jako **dzieje ludu, a nie tylko dynastii**, jak to było w wypadku Galla. Dlatego w pierwszej księdze przedstawił szeroką panoramę **polskich mitów i legend** obrazujących początki i kształtowanie się wspólnoty Polaków. Utwór Kadłubka zawiera także

poglądy autora na temat praw i obowiązków książąt oraz poświadczają, że w jego czasach wśród możnowładztwa polskiego wykształciła się już świadomość narodowa. Za czasów mistrza Wincentego rozwinęła się w Polsce **hagiografia**: w XII w. powstała rodzima wersja **żywołu św. Wojciecha**, Kadłubek zaś w swoim dziele szeroko opisał **każń św. Stanisława** i cuda, które po niej nastąpiły. Ten ostatni wątek znalazł kontynuację w dwóch żywotach pióra dominikanina **Wincentego z Kielczy**, napisanych około połowy XIII w., które łączyły hagiograficzną opowieść o św. Stanisławie z **chrześcijańską wizją historii Polski**.

W okresie rozbitcia dzielnicowego na Śląsku, w Małopolsce i Wielkopolsce powstawały **kroniki regionalne**. Najbardziej znana spośród nich **Kronika wielkopolska** w ciąg opowieści o dziejach Polski wplotła krótki epos rycerski opowiadający historię miłosejnego trójkąta: Waltera Udałego z Tyńca, Wisława z Wiślicy i królowej francuskiej Helgundy. Anonimowy autor wykorzystał popularną w Europie opowieść, przeszczepiając ją na grunt polski. Wprawdzie w *Kronice wielkopolskiej* została ona zapisana po łacinie, ale historycy są raczej zgodni, że miała polską wersję.

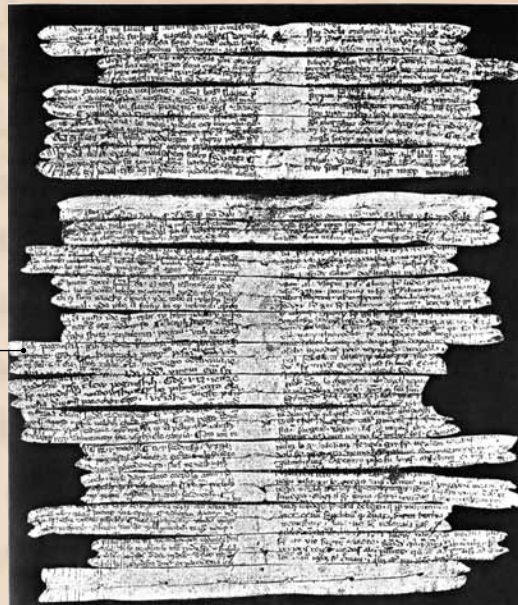
Fragment rękopiśmiennego kodeksu zawierającego dzieło Wincentego Kadłubka

Pierwszym zachowanym utworem literackim **zapisanym po polsku** była **Bogurodzica**; najstarszy rękopis, który przechował słowa tej pieśni, pochodzi z XIII w.

W XIV w. na Świętym Krzyżu lub w Miechowie oraz w Gnieźnie powstały krótkie **zbiory kazań w języku polskim**.

XV w. przyniósł bujniejszy roz-

Fragmenty XIV-wiecznych Kazań świętokrzyskich – najstarszego zabytku prozy polskiej. *Kazania* zostały odkryte dopiero pod koniec XIX w. w sprawie łacińskiego kodeksu.

Zapis tekstu i melodii Bogurodzicy z początku XV w.

wój literatury polskojęzycznej, w tym **przekład Biblii** sporządzony **dla królowej Zofii Holszańskiej**, czwartej żony Władysława Jagiełły.

Wiek XV to okres **rozkwitu kultury polskiej**, jako że rosnąca potęga polityczna i gospodarcza państwa oraz społeczeństwa wpływała także na rozwój intelektualny Polaków. Polska stała się wówczas ośrodkiem europejskiej myśli humanistycznej. Na **soborze w Konstancji** (1414–1418) **Paweł Włodkowic**, rektor uniwersytetu w Krakowie (na nowo ufundowanego przez Władysława Jagiełłę w 1399 r.), przedstawił doktrynę **wojny sprawiedliwej**, która zakładała, że poganie mają prawo do obrony przed atakami chrześcijan, np. Krzyżaków. Włodkowic przyznawał więc pełne człowieczeństwo ludziom spoza własnego kręgu cywilizacyjnego. Traktowanie ludów pogańskich jak bliźnich było w owych czasach prawdziwą rewolucją, choć nawiązywało ono do idei **pokojowych misji chrystianizacyjnych**, organizowanych na przełomie X i XI w. przez św. Wojciecha i św. Brunona z Kwerfurtu.

Rękopis pierwszej strony Roczników Jana Długosza

Najwspanialszym pomnikiem XV-wiecznego dziejopisarstwa polskiego stał się dorobek literacki **Jana Długosza**. Urodził się on w 1415 r. w rodzinie rycerskiej. Po studiach na uniwersytecie krakowskim został kanonikiem katedry w Krakowie i sekretarzem kardynała Zbigniewa Oleśnickiego. W 1467 r. objął funkcję **wychowawcy synów króla Kazimierza Jagiellończyka**. Tuż przed śmiercią, w 1480 r., został mianowany **arcybiskupem lwowskim**. Najważniejszym dziełem Jana Długosza są **Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego**, złożone z kilkunastu ksiąg napisanych po łacinie. Długosz zaprezentował w nich nowoczesne podejście do badania przeszłości. Starał się zgrupować jak najwięcej **źródeł**, a następnie poddawał je **krytycznej, racjonalnej analizie**.

ZNAKI EPOKI

Drzwi Gnieźnieńskie zostały wykonane w latach 70. XII w., prawdopodobnie na zamówienie księcia Mieszka Starego. Przedstawiono na nich sceny z życia św. Wojciecha i historię jego męczeństwa. Drzwi są arcydziełem sztuki romańskiej. Po gotyckiej przebudowie archikatedry gnieźnieńskiej zostały one **wtórnie osadzone w gotyckim portalu** bocznego wejścia do świątyni.

Romańska kolegiata św. Piotra w Kruszwicy, wzniesiona w początku XII w.

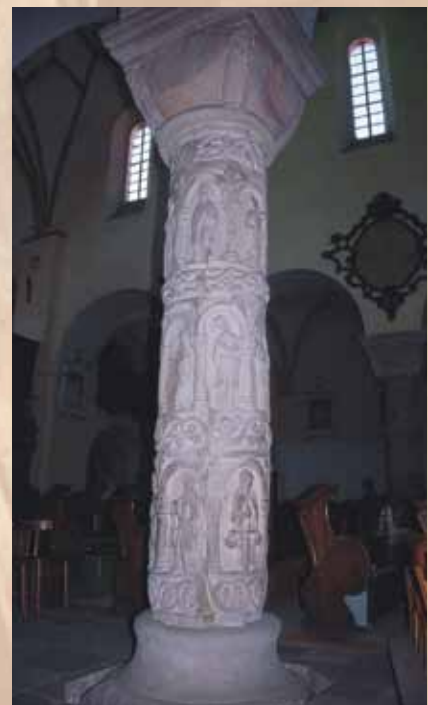
Polska sztuka średniowieczna

Po **przyjęciu chrześcijaństwa** w Polsce zaczęły powstawać **kamienne budowle w stylu romańskim**, wzorowane na zachodnioeuropejskich. Pierwsi Piastowie byli wielkimi mecenasami sztuki: w **stolicach biskupstw** zostały wzniesione monumentalne **katedry**, w najważniejszych grodach zbudowano **kościóły i pałace**. Niestety, inwestycje budowlane z okresu pierwszego państwa **uległy zniszczeniu lub przebudowie**. Najlepiej zachowały się ruiny pałacu i kaplicy wzniesionych przez Mieszka I na Ostrowie Lednickim. W **XI i XII w.** do grona fundatorów i mecenasów dołączyli możnowładcy duchowni i świeccy.

Rytowana gipsowa posadzka krypty kościoła kolegiackiego w Wislicy, powstała w drugiej połowie XII w. Wyobrażono na niej sześć modlących się osób – zapewne którąś z ówczesnych piastowskich rodzin książęcych. Wizerunkom towarzyszy łacińska inskrypcja: „Ci pragną być podeptani, aby móc sięgnąć gwiazd”.

Romańska kolumna z wyobrażeniem cnót chrześcijańskich, znajdująca się w **kościółce Norbertanek w Strzelnie, XII w.**

Sztuka gotycka rozkwitła w Polsce razem z wielkimi **inwestycjami budowlanymi** króla **Kazimierza Wielkiego**, trudno jest jednak porównywać te skromne polskie realizacje z monumentalnymi katedrami wzniesionymi w znacznie bogatszej Francji czy Niemczech. Dopiero dzieła norymberskiego rzeźbiarza **Wita Stwosza**, działającego w Krakowie pod **koniec XV w.**, reprezentują najwyższy poziom europejski. Stworzył on m.in. **ołtarz dla kościoła Mariackiego w Krakowie** i nagrobek króla Kazimierza Jagiellończyka w katedrze wawelskiej. Z okresu panowania Władysława Jagiełły zachował się w Polsce bardzo ciekawy **zabytek sztuki ruskiej**: król Jagiełło sprowadził z Rusi artystów, którzy stworzyli **malowidła** zdobiące wnętrze **gotyckiej kaplicy zamkowej w Lublinie**.

Środkowa część ołtarza w krakowskim kościele Mariackim, wykonanego przez Wita Stwosza w latach 1477–1489. W dolnej partii scena Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny, której towarzyszą apostołowie; powyżej scena Wniebowzięcia: Maria zasiadająca na tronie w niebie wraz z Jezusem, w otoczeniu aniołów.

Gotycka kaplica Trójcy Świętej na zamku królewskim w Lublinie z przełomu XIV i XV w. z ruskimi freskami, wykonanymi na zamówienie Władysława Jagiełły

Blok powtórzeniowy (rozdziały 21–28)

DATY/WYDARZENIA

SPRAWDŹ, CZY UMIESZ...

- 529 – założenie przez św. Benedykta z Nursji klasztoru na Monte Cassino, powstanie reguły benedyktyńskiej
- 987 – początki rządów Kapetyngów we Francji
- 1054 – początek wielkiej schizmy wschodniej
- 1170 – zabójstwo arcybiskupa Tomasza Becketa
- 1189 – Ryszard Lwie Serce obejmuje tron angielski i wyrusza na III krucjatę
- 1194–1199 – rządy Ryszarda Lwie Serce w Anglii
- 1190 – założenie zakonu krzyżackiego
- 1198 – przekształcenie Krzyżaków w zakon rycerski
- pocz. XIII w. – działalność św. Franciszka z Asyżu i św. Dominika; narodziny zakonów żebrzących i początki popularności ruchów ubóstwa
- 1209 – krucjata przeciw albigensom (katarom)
- 1211 – sprowadzenie zakonu krzyżackiego do Siedmiogrodu przez króla Węgier Andrzeja II
- 1225 – wypędzenie Krzyżaków z Siedmiogrodu przez króla Węgier Bełę IV
- 1226 – sprowadzenie Krzyżaków do ziemi chełmińskiej przez księcia Konrada Mazowieckiego
- 1230 – przybycie do Polski pierwszego konwentu krzyżackiego
- 1215 – Wielka Karta Swobód
- 1236 – Litwini zadają kawalerom mieczowym klęskę w bitwie pod Szawłami, połączenie zakonu kawalerów mieczowych z Krzyżakami
- 1242 – zwycięstwo księcia Aleksandra Newskiego w bitwie na Jeziorze Pejpus, klęska wyprawy wojsk zakonnych przeciw Rusi
- 1250 – chrzest i koronacja królewska księcia litewskiego Mendoga
- 1260 – klęska wojsk zakonnych nad rzeką Durbą, przyłączenie Żmudzi do Litwy i powrót Mendoga do pogaństwa
- 1273 – zakończenie Wielkiego Bezkrólewia w Rzeszy, królem rzymskim Rudolf z Habsburga
- ok. 1283 – zakończenie podboju Prus przez Krzyżaków
- 1308 – przeniesienie siedziby wielkiego mistrza krzyżackiego z Wenecji do Malborka
- ▶ wyjaśnić genezę zakonów chrześcijańskich
 - ▶ przedstawić powinności i zadania średniowiecznych zakonników
 - ▶ wyjaśnić rolę zakonów w kulturze i społeczeństwie średniowiecza
 - ▶ scharakteryzować królestwo zachodniofrankijskie, powstałe po rozpadzie imperium Karola Wielkiego
 - ▶ wyjaśnić genezę rozpadu Kościoła na Wschodni i Zachodni
 - ▶ scharakteryzować sytuację wewnętrzną Anglii w XII w.
 - ▶ wyjaśnić, w jaki sposób Anglia stała się lennikiem Francji
 - ▶ przedstawić stosunki angielsko-francuskie w XII w.
 - ▶ przedstawić okoliczności powstania zakonu krzyżackiego
 - ▶ scharakteryzować nowe zakony franciszkanów i dominikanów, porównać je z benedyktynami i cystersami
 - ▶ scharakteryzować ruchy ubóstwa i wyjaśnić, z czego wynikała ich popularność
 - ▶ przedstawić mechanizmy walki z herezjami w średniowieczu
 - ▶ wyjaśnić, kim byli katarzy
 - ▶ wyjaśnić, czym była inkwizycja i jak się narodziła
 - ▶ wyjaśnić okoliczności powstania państwa krzyżackiego w Europie Środkowej
 - ▶ scharakteryzować sytuację wewnętrzną Anglii w XIII w.
 - ▶ porównać proces formowania się społeczeństwa stanowego w Polsce i w zachodniej Europie
 - ▶ wyjaśnić, kim byli kawalerowie mieczowi i w jakich okolicznościach połączyli się z zakonem krzyżackim
 - ▶ przedstawić ekspansję Krzyżaków na obszary Rusi
 - ▶ scharakteryzować sytuację państwa litewskiego w XIII w.
 - ▶ wyjaśnić przyczyny konfliktu litewsko-krzyżackiego
 - ▶ przedstawić ekspansję Krzyżaków na obszary Litwy w XIII w.
 - ▶ ocenić znaczenie rodu Habsburgów w polityce Europy Środkowo-Wschodniej
 - ▶ opisać, jak przebiegał podbój Prus przez Krzyżaków
 - ▶ przedstawić organizację państwa krzyżackiego w Prusach

DATY/WYDARZENIA

SPRAWDŹ, CZY UMIESZ...

1301 – wygaśnięcie rodu Arpadów na Węgrzech	▶ przedstawić okoliczności objęcia tronu węgierskiego przez Andegawenów
1304 – Karol Robert Andegaweński królem Węgier	▶ ocenić znaczenie rodu Andegawenów w polityce Europy Środkowo-Wschodniej
1306 – wygaśnięcie rodu Przemysławidów w Czechach	▶ ocenić znaczenie rodu Przemysławidów w polityce Europy Środkowo-Wschodniej ▶ przedstawić konsekwencje wygaśnięcia rodu Przemysławidów w Czechach
1333–1370 – panowanie Kazimierza Wielkiego	
1335 – zjazd z Wyszehradzie, kupienie od Jana Luksemburskiego rezygnacji z prawa do polskiej korony	▶ scharakteryzować politykę zagraniczną Kazimierza Wielkiego
1338–1366 – podbój Rusi Halickiej	▶ przedstawić stosunki polsko-krzyżackie za czasów Kazimierza
1343 – pokój z Krzyżakami w Kaliszu	▶ wskazać na mapie zasięg terytorialny państwa Kazimierza
1343–1353 – próby odzyskania wpływów Polski na Śląsku	▶ przedstawić okoliczności odłączenia Śląska od reszty ziem polskich ▶ przedstawić sytuację Mazowsza i Pomorza po zjednoczeniu ziem polskich
1338 – bunt miast Flandrii przeciw Francuzom i wezwanie na pomoc króla Anglii dają początek wojnie stuletniej	
1340 – wygrana floty angielskiej w bitwie morskiej pod Sluis	▶ scharakteryzować sytuację wewnętrzną Anglii i Francji w XIV w.
1346 – zwycięstwo Anglików w bitwie pod Crécy	▶ przedstawić stosunki angielsko-francuskie w XIV w.
1347 – Anglicy zajmują port Calais	▶ wyjaśnić genezę wojny stuletniej
1356 – zwycięstwo Anglików pod Poitiers, król Francji Jan II Dobry w niewoli	▶ przedstawić etapy i najważniejsze wydarzenia wojny stuletniej w XIV w.
1360 – pokój francusko-angielski w Brétigny	
1375 – traktat pokojowy w Brugii	
1341 – podział Litwy między synów Giedymina – Olgierda i Kiejstuta	
1377 – śmierć Olgierda, wybuch wojny domowej na Litwie	▶ scharakteryzować sytuację państwa litewskiego w XIV w.
1347 – statut wiślicki Kazimierza Wielkiego	▶ scharakteryzować politykę wewnętrzną Kazimierza Wielkiego ▶ przedstawić organizację władzy w państwie Kazimierza ▶ przedstawić początki monarchii stanowej w Polsce
1347–1350 – czarna śmierć	▶ wyjaśnić, czym była czarna śmierć, przedstawić jej społeczne, polityczne i gospodarcze konsekwencje
1356 – Złota Bulla Karola IV Luksemburskiego	▶ wyjaśnić, w jaki sposób od połowy XIV w. wybierano cesarzy niemieckich ▶ ocenić znaczenie rodu Luksemburgów w polityce Europy Środkowo-Wschodniej
1364 – ufundowanie Akademii Krakowskiej, zjazd monarchów Krakowie	▶ wyjaśnić, jaką rolę w średniowieczu odgrywały uniwersytety, i przedstawić ich organizację
1370 – śmierć Kazimierza Wielkiego	▶ przedstawić okoliczności i konsekwencje wygaśnięcia rodu Piastów na tronie polskim ▶ ocenić panowanie Piastów w dziejach Polski
1370 – objęcie tronu polskiego przez Ludwika Andegaweńskiego	▶ wyjaśnić międzynarodowe i wewnętrzne uwarunkowania związków Polski z Węgrami w XIV–XV w. ▶ scharakteryzować rządy Ludwika w Polsce
1374 – przywilej koszycki	▶ scharakteryzować rozwój monarchii stanowej w Polsce, uwzględniając strukturę społeczeństwa polskiego w późnym średniowieczu i rozwój przywilejów szlacheckich
1380 – bitwa na Kulikowym Polu, pokonanie tatarów przez Dymitra Dońskiego	▶ scharakteryzować sytuację księstw ruskich pod panowaniem tatarskim ▶ wyjaśnić, jak doszło do zrzucenia władzy tatarskiej i rozpoczęcia procesu „zbierania ziem ruskich”
1382 – rozejm Jagiełły z Krzyżakami nad rzeką Dubisą; zakon zajmuje część Żmudzi	▶ przedstawić stosunki litewsko-krzyżackie w XIV w.
1382 – śmierć króla Ludwika Węgierskiego	
1384 – przybycie Jadwigi do Krakowa i jej koronacja	▶ przedstawić, w jaki sposób uregulowano sukcesję po Ludwiku Węgierskim ▶ wyjaśnić konsekwencje koronacji Jadwigi na króla Polski

DATY/WYDARZENIA

SPRAWDŹ, CZY UMIESZ...

1385 – układ polsko-litewski w Krewie	▶ wyjaśnić międzynarodowe i wewnętrzne uwarunkowania związków Polski z Litwą w XIV–XV w.
1386 – przybycie Jagiełły do Polski, jego chrzest, ślub z Jadwigą i koronacja	▶ przedstawić postanowienia układu w Krewie
1387 – chrzest Litwy	
1387 – odebranie Rusi Halickiej starostom węgierskim przez Jadwigę	▶ opisać rozwój terytorialny państwa polskiego w XIV–XV w.
1390 – oblężenie Wilna przez Krzyżaków i Witolda Kiejstutowicza	
1392 – Witold obejmuje władzę na Litwie i uznaje zwierzchnictwo Jagiełły	▶ scharakteryzować sytuację państwa litewskiego po układzie w Krewie
1398 – traktat saliński: Krzyżacy ponownie zajmują Żmudź	
1397 – unia kalmarska Danii, Szwecji i Norwegii	▶ wyjaśnić, czym była unia kalmarska
1399 – śmierć królowej Jadwigi	▶ scharakteryzować sytuację państwa polskiego po śmierci Jadwigi
1409 – bunt Żmudzi przeciw zakonowi poparty przez Witolda, początek wielkiej wojny Polski i Litwy z zakonem krzyżackim	
15 VII 1410 – zwycięstwo Polaków i Litwinów pod Grunwaldem	▶ wyjaśnić genezę, przedstawić przebieg i skutki wielkiej wojny z zakonem
25 VII–19 IX 1410 – bezskuteczne oblężenie Malborka	▶ ocenić militarne i polityczne znaczenie bitwy pod Grunwaldem
10 X 1410 – zwycięstwo Polaków pod Koronowem	
1411 – I pokój toruński: Żmudź wraca do Litwy, a ziemia dobrzyńska do Polski	▶ przedstawić najważniejsze postanowienia I pokoju toruńskiego
1413 – unia w Horodle	▶ przedstawić postanowienia unii w Horodle
1414 – wojna „głodowa” z Krzyżakami	▶ przedstawić stosunki polsko-krzyżackie po I pokoju toruńskim
1414–1418 – sobór w Konstancji	
1414 – arbitraż w sporze polsko-krzyżackim o Pomorze na soborze w Konstancji	▶ wyjaśnić, jakie znaczenie w polityce europejskiej miał sobór w Konstancji
1415 – spalenie Jana Husa na stosie	▶ wyjaśnić, jakie znaczenie miał sobór dla sporu polsko-krzyżackiego
	▶ wyjaśnić, jakie były przyczyny i okoliczności spalenia Jana Husa na stosie
1. poł. XV w. – wojna domowa Burgundczyków z Armaniakami we Francji	
1415 – układ króla Anglii Henryka V z księciem Burgundii Janem Bez Trwogi; zwycięstwo Anglików pod Azincourt	▶ scharakteryzować sytuację wewnętrzną Anglii i Francji w XV w.
1420 – traktat w Troyes	▶ przedstawić stosunki angielsko-francuskie w XV w.
	▶ przedstawić etapy i najważniejsze wydarzenia wojny stuletniej w XV w.
1419 – wojna Polski z zakonem krzyżackim	▶ przedstawić stosunki polsko-krzyżackie po I pokoju toruńskim
1419 – początek rewolucji husyckiej w Czechach	▶ scharakteryzować sytuację Czech pod panowaniem Luksemburgów
1420 – sformułowanie artykułów praskich	▶ wyjaśnić genezę rewolucji husyckiej
	▶ przedstawić doktrynę husytów
1422 – przywilej czerwiński, wojna z Krzyżakami	▶ przedstawić stosunki polsko-krzyżackie po I pokoju toruńskim
	▶ przedstawić postanowienia przywileju czerwińskiego
1429 – wystąpienie Joanny d’Arc; koronacja Karola VII na króla Francji; wybuch francuskiego powstania ludowego przeciw Anglikom	▶ scharakteryzować sytuację wewnętrzną Anglii i Francji w XV w.
1430 – pojmanie Joanny d’Arc i spalenie jej na stosie przez Anglików	▶ przedstawić stosunki angielsko-francuskie w XV w.
	▶ przedstawić etapy i najważniejsze wydarzenia wojny stuletniej w XV w.
1430 – przywilej jedlnieński	▶ przedstawić postanowienia przywileju jedlnieńskiego

DATY/WYDARZENIA

SPRAWDŹ, CZY UMIESZ...

- 1430 – śmierć Witolda, władzę na Litwie obejmuje Świdrygiełło
- 1431 – wojna Polski z Litwą o Podole i Wołyń
- 1432 – władzę na Litwie przejmuje Zygmunt Kiejstutowicz
- ▶ scharakteryzować sytuację państwa litewskiego i stosunki polsko-litewskie po śmierci Witolda
- 1433 – atak wojsk polskich na Pomorze Gdańskie – wojna z Krzyżakami
- ▶ przedstawić stosunki polsko-krzyżackie po I pokoju toruńskim
- 1434 – śmierć Władysława Jagiełły, w imieniu nieletniego króla Władysława III rządy regencyjne obejmuje kardynał Zbigniew Oleśnicki
- ▶ scharakteryzować sytuację państwa polskiego po śmierci Władysława Jagiełły
- 1434 – zwycięstwo kalikstynów pod Lipanami, opracowanie kompaktów praskich, koniec wojny domowej w Czechach
- ▶ przedstawić przebieg i konsekwencje wojen husyckich w Czechach
- 1435 – zwycięstwo Zygmunta nad Świdrygiełłą w bitwie pod Wiłkomierzem, zrównanie w prawie litewskich bojarów prawosławnych z katolickimi
- ▶ scharakteryzować sytuację państwa litewskiego i stosunki polsko-litewskie po śmierci Jagiełły
- 1435 – pokój w Arras: książę Burgundii Filip Dobry uznaje Karola VII królem Francji i uzyskuje potwierdzenie suwerenności swego państwa; opanowanie Paryża przez wojska króla Francji
- ▶ scharakteryzować sytuację wewnętrzną Anglii i Francji w XV w.
- ▶ przedstawić stosunki angielsko-francuskie w XV w.
- 1450 – opanowanie Normandii przez wojska króla Francji
- ▶ przedstawić etapy i najważniejsze wydarzenia wojny stuletniej w XV w.
- ▶ przedstawić skutki wojny stuletniej
- ▶ ocenić znaczenie wojny stuletniej dla dziejów Anglii i Francji
- 1453 – zajęcie Gujenny przez wojska króla Francji – koniec wojny stuletniej
- 1440 – Kazimierz Jagiellończyk wielkim księciem litewskim, rozpad unii z Polską
- ▶ scharakteryzować sytuację państwa litewskiego i stosunki polsko-litewskie po śmierci Jagiełły
- 1440 – Władysław III królem Węgier
- ▶ wyjaśnić międzynarodowe i wewnętrzne uwarunkowania związków Polski z Węgrami w XIV–XV w.
- 1440 – powołanie Związku Pruskiego
- ▶ scharakteryzować sytuację ludności pruskiej pod panowaniem krzyżackim
- 1444 – śmierć Władysława III w bitwie pod Warną
- ▶ przedstawić konsekwencje śmierci Władysława pod Warną dla Polski i dla Węgier
- ▶ scharakteryzować zagrożenie tureckie w XV w.
- 1447 – koronacja Kazimierza Jagiellończyka na króla Polski
- ▶ przedstawić okoliczności objęcia tronu polskiego przez Kazimierza
- ▶ scharakteryzować politykę wewnętrzną Kazimierza Jagiellończyka
- ▶ ocenić politykę dynastyczną Jagiellonów
- 1453 – zdobycie Konstantynopola przez Turków
- ▶ scharakteryzować następstwa upadku cesarstwa bizantyńskiego i ekspansji tureckiej dla Europy
- 6 III 1454 – inkorporacja Prus do Korony, początek wojny trzynastoletniej
- 1454 – powstanie antykrzyżackie w Prusach i zajęcie większości zamków
- 18 IX 1454 – klęska polskiego pospolitego ruszenia pod Chojnicami
- 1457 – wykupienie zamku w Malborku przez Kazimierza Jagiellończyka
- ▶ wyjaśnić genezę, przedstawić przebieg i skutki wojny trzynastoletniej
- 17 IX 1462 – zwycięstwo wojsk polskich pod Żarnowcem
- 15 IX 1463 – flota Gdańska i Elbląga niszczy flotę krzyżacką w bitwie na Zalewie Wiślanym
- 1454 – przywilej w Cerkwicy
- ▶ przedstawić postanowienia przywileju cerekwicko-nieszawskiego
- 1454 – przywilej w Nieszawie
- ▶ wyjaśnić znaczenie tych przywilejów dla rozwoju polskiego parlamentaryzmu

DATY/WYDARZENIA

SPRAWDŹ, CZY UMIESZ...

19 X 1466 – II pokój toruński: Krzyżacy oddają Polsce Pomorze Gdańskie z Malborkiem i Elblągiem oraz ziemię chełmińską i Warmię

- ▶ przedstawić najważniejsze postanowienia II pokoju toruńskiego
- ▶ scharakteryzować i ocenić stosunki polsko-krzyżackie na płaszczyźnie politycznej, gospodarczej i kulturowej

1469 – ślub Ferdynanda Aragońskiego z Izabellą Kastylijską, powstanie królestwa Hiszpanii

- ▶ przedstawić sytuację ludności katolickiej na Półwyspie Iberyjskim
- ▶ scharakteryzować polityczne, społeczno-gospodarcze i religijne uwarunkowania oraz ocenić skutki rekonkwisty
- ▶ wyjaśnić, jak doszło do powstania królestwa Hiszpanii

1485 – koniec wojny dwóch róż w Anglii, początek rządów Tudorów

- ▶ scharakteryzować sytuację Anglii w XV w.

1493 – pierwszy polski sejm walny składający się z trzech stanów sejmujących

- ▶ wyjaśnić genezę polskiego parlamentu
- ▶ przedstawić skład i zasady funkcjonowania sejmu walnego

koniec XV w. – koniec średniowiecza

- ▶ scharakteryzować przemiany społeczne i gospodarcze w Europie w późnym średniowieczu
- ▶ wyjaśnić przyczyny kryzysu idei władzy uniwersalnej w Europie późnego średniowiecza
- ▶ opisać zmiany na mapie politycznej Europy w XIV–XV w.
- ▶ zsynchronizować wydarzenia z dziejów Polski i Europy w XIV–XV w.
- ▶ wyjaśnić uniwersalny charakter kultury średniowiecznej
- ▶ zidentyfikować dokonania kultury okresu średniowiecza w zakresie piśmiennictwa, prawa, filozofii, architektury i sztuki, z uwzględnieniem kultury polskiego średniowiecza

Kobieta w średniowieczu

W ostatnich dziesięcioleciach XX w. wzrosło zainteresowanie dziejami kobiet, ich miejscem i rolą w życiu społecznym, kulturalnym i politycznym. Aby podjąć tak złożoną tematykę, historycy musieli nie tylko przewartościować swoje dotychczasowe sądy i opinie, lecz także na nowo odczytać znane i wielokrotnie cytowane źródła. Owocem ich pracy są liczne publikacje, które rzucają nowe światło na postrzeganie kobiet w średniowieczu.

Régine Pernoud (1909–1998) – francuska mediewistka; absolwentka paryskiej École des Chartres; pracowała jako kustosz w Archives Nationales w Paryżu; wybrane prace: *Heloiza i Abelard* (wyd. pol. 1982), *Kobieta w czasach wypraw krzyżowych* (wyd. pol. 1995), *Ryszard Lwie Serce* (wyd. pol. 1994), *Templariusze* (wyd. pol. 1995).

Wachlarz zawodów dostępnych kobietom, przynajmniej w czasach feudalnych [...] byłby [...] o wiele szerszy niż przypuszczalibyśmy, z całą pewnością szerszy niż w XIX wieku. [...]

Badania przeprowadzone w Lille, w Périgueux, Tuluzie, Troyes i w Paryżu potwierdzają, że kobiety uczestniczyły aktywnie, podobnie jak po wsiach, w życiu gospodarczym miast, że spotykamy je w każdym zakątku miasta, nie tylko w sklepach czy w pracowniach „swoich mężów” [...], lecz również jako „kobiety samotne”, wdowy i panny, które wykonując wybrany zawód, zarabiały na życie. Ze sporządzonych we Frankfurcie list rzemieślników działających między 1320 a 1500 rokiem [...], wynika, że w 65 zawodach pracują wyłącznie kobiety, w 81 przeważają mężczyźni, natomiast w 38 pozostałych mężczyźni i kobiety zatrudnieni są w równych liczbach.

W trakcie przeglądania tych rozmaitych akt uderza nierówność, jaka zaznacza się między kobietami-mieszkanicami wsi a mieszkankami miast. [...]

W pierwszym przypadku ma ona, co zupełnie oczywiste, możliwość sprawowania władzy identycznej z władzą seniora i nikt w środowisku wiejskim nie będzie negował autorytetu seniorki, niezależnie od tego, czy dobra jej są rozległe, czy skromne, czy sprawuje tę władzę pod nieobecność seniora, czy też jako samodzielna kasztelanka. [...]

We wszystkich regionach Francji, w setkach, a nawet w tysiącach przypadków można odnotować rzeczywistą równość między mężczyznami i kobietami w sferze zarządzania domeną, czego przykładem mogą być również kobiety składające lub odbierające hołdy, zakładając, że ceremonia hołdu jest wyrazem wierności swojemu seniorowi. [...]

Tymczasem w mieście nie napotykałyśmy nigdzie żadnego śladu kobiety-mera, kobiety-ławnika, kobiety-konsula miejskiego czy kobiety-rektora. Wydaje się, że funkcje urzędników miejskich pełnili zawsze mężczyźni, nawet tam, gdzie kobiety głosowały z pewnością na zgromadzeniach. [...]

Problem jest [...] natury raczej społecznej niż ekonomicznej. Ci, którzy sprawowali władzę na wsi, wywodzili się ze szlachty; podobnie suzerenowie i suzerenki są mieszkańcami wsi, posiadaczami ziemskimi. Dlaczego więc mieszczanie, którzy otrzymali przywileje na targi i jarmarki, którzy wywalczyli sobie prawo do samorządu i do samodzielnej obrony, nie przyjęli kobiet do ustanowionych przez siebie organizacji? Mieli przecież przed oczami przykład niejednej kasztelanki, dlaczego nie posłużył im jako model dla kobiety-mera bądź kobiety-ławnika?

Régine Pernoud, *Kobieta w czasach katedr*, Warszawa 1990, s.192, 198–200.

Christiane Klapisch-Zuber (ur. 1936) – francuska mediewistka; wykładowczyni w École des Hautes Études en Science Sociales; autorka m.in. pracy *Women, Family and Ritual in Renaissance Italy* (1985).

Na granicy omawianej epoki, około XI stulecia, trójdzielny schemat, który zdominował koncepcję społeczeństwa chrześcijańskiego, nie przyznał kobietom żadnego szczególnego w nim miejsca. Zhierarchizował on *ordines* czy *conditiones* – rycerze, duchowni, chłopci – lecz owa piramida [...] nie przewidywała „stanu kobiecego”.

Jednakże ludzie wieków średnich przez dłuższy czas pojmowali „kobiety” jako pewną kategorię – lecz dopiero w późniejszym okresie zostały wprowadzone rozróżnienia w zależności od pozycji społecznej czy wykonywanego zawodu [...].

Rozpowszechnionym męskim ideałem było [...] trzymanie i zatrudnianie żony w domu. Wynikał z tego rodzaj wyznaczonych jej zajęć. Podczas gdy mężowie, „ci, którzy zarabiają”, mają zdobywać poza domem dobra i bogactwa, stereotypy średniowiecznej literatury o zarządzaniu domem przypisują ich towarzyszkom troskę o zachowanie i przetwarzanie gromadzonych przez mężczyzn produktów na użytek i potrzeby rodziny. [...]

Pokazany obraz dotyczy przede wszystkim ideału i niepokojów „gospodarza” mieszczańskiego. Jednakże od góry do dołu drabiny społecznej kobiety wcale nie były tak całkiem zamknięte w domu i uległe małżonkowi, jak życzyliby sobie tego mężowie czy też teoretycy „świętego gospodarstwa domowego”. Wieśniaczki często pracowały w polu, a żony rzemieślników w warsztatach mężów, często przejmując je po ich śmierci. Również w rycerskich czy mieszczańskich domach żony i córki nie miały czasu na próżnowanie. [...]

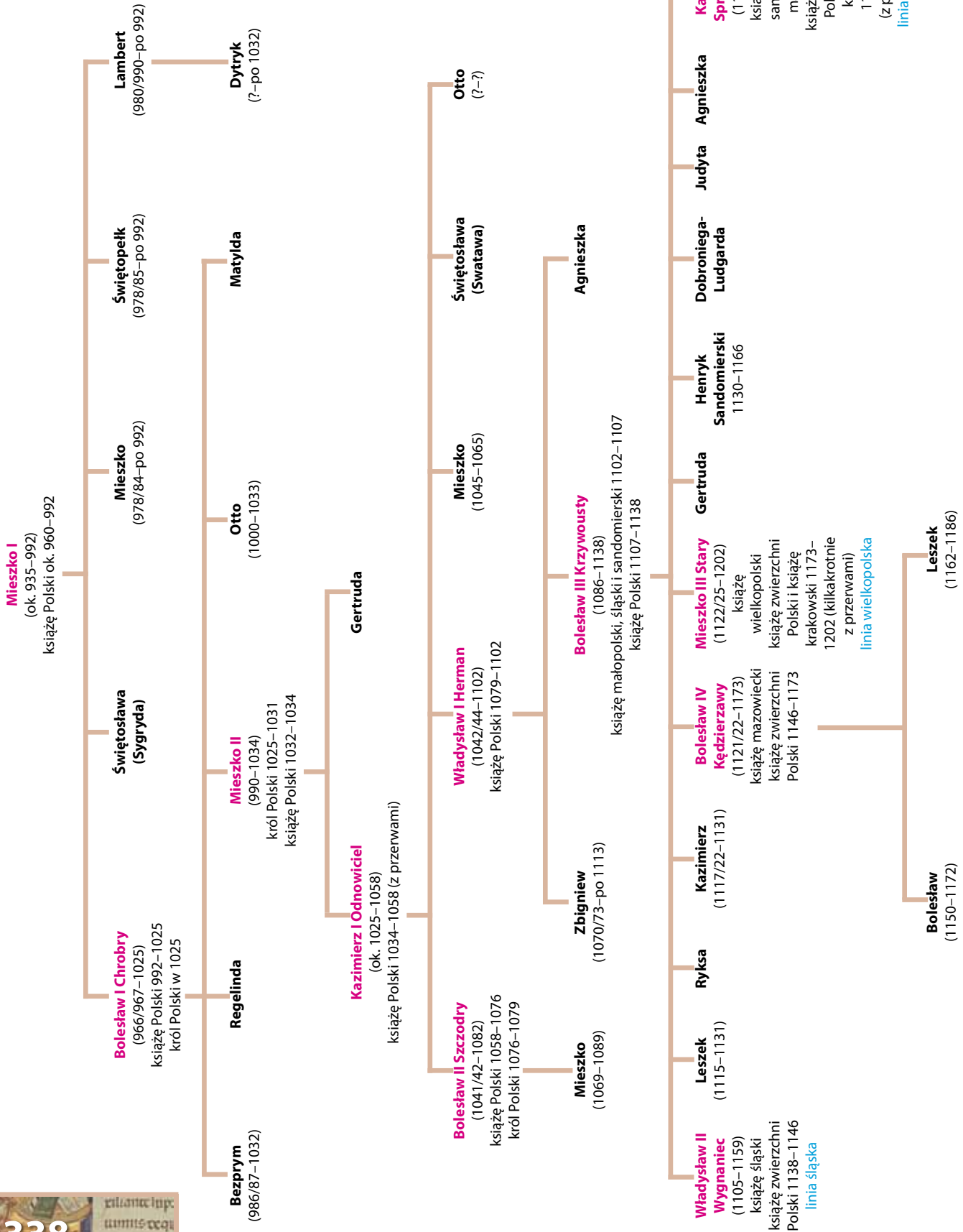
Wiele kobiet [...] oddawało się poza domem jakiejś działalności zarobkowej. [...] By zgromadzić sobie wiano i ślubne wyposażenie, dziewczęta z biednych rodzin niekiedy udawały się na służbę, czasem jeszcze jako dzieci, częściej jednak w starszym wieku. Zasadniczą grupę kobiet pracujących stanowiły jednak przede wszystkim wdowy, którym często groziła samotność i nędza. Również i w dobrze sytuowanych klasach średniowiecznych społeczeństwa wdowierstwo groziło kobietom szybką deklasacją, gdyż wpadały w biedę, jeśli nie były w stanie wygłaskować od spadkobierców męża poszanowania swoich praw. [...]

Kobiety pozbawione rodziny stały poza „naturalnym” miejscem, wyznaczonym słabej płci w średniowiecznym społeczeństwie. [...] Osamotnione wdowy, kobiety ubogie, które przedzeniem zarabiała na życie, służące, żyjące poza obrębem religijnej instytucji pustelniczej – podejrzewano o złe prowadzenie się i łatwo oskarżano o prostytucję. [...]

[...] późnośredniowieczne społeczeństwo z trudem godziło się z myślą o „kobiecy stanie” poza małżeńskim schematem.

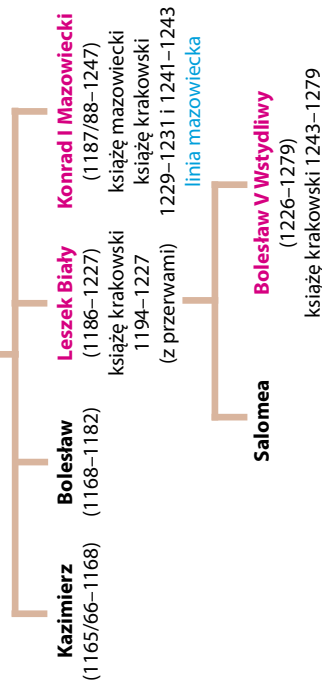
Christiane Klapisch-Zuber, *Kobieta i rodzina*, w: *W kręgu codzienności. Człowiek średniowiecza*, pod red. Jacques’a Le Goffa, Warszawa 2000, s. 355, 381, 384–385.

- 1 Wyjaśnij, na czym polega różnica w postrzeganiu przez obie autorki roli kobiet w życiu gospodarczym średniowiecza. Zwróć uwagę, na co badaczki położyły akcenty.
- 2 Zastanów się, czy zgodzisz się z opinią polskiej badaczki dziejów kobiet, Marii Boguckiej, że „w średniowieczu rola gospodarza kobiet była bardzo znaczna. Bez ich pracy zarówno w obrębie gospodarstwa domowego, jak i poza nim ekonomika średniowieczna nie mogłaby funkcjonować”. Zabierz głos w dyskusji.

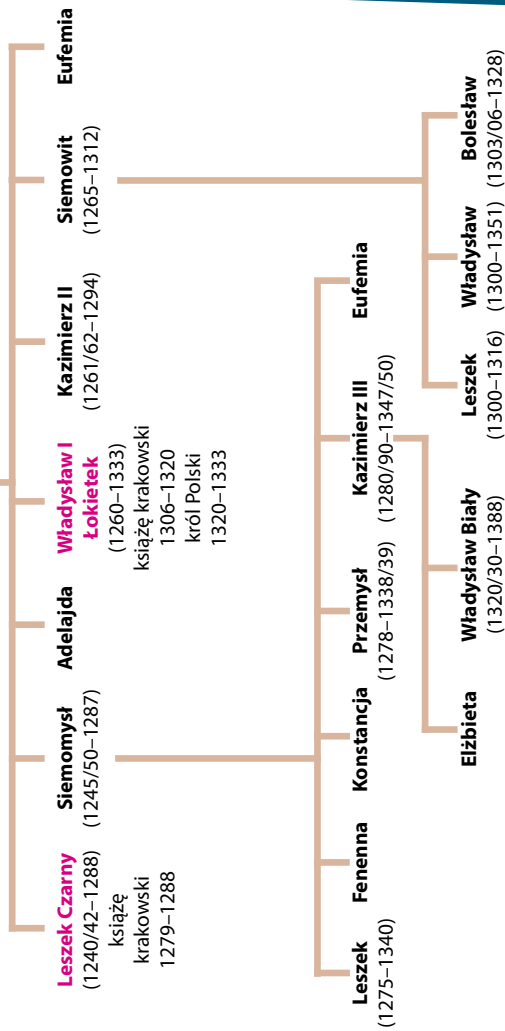
Linia małopolska

Kazimierz II Sprawiedliwy

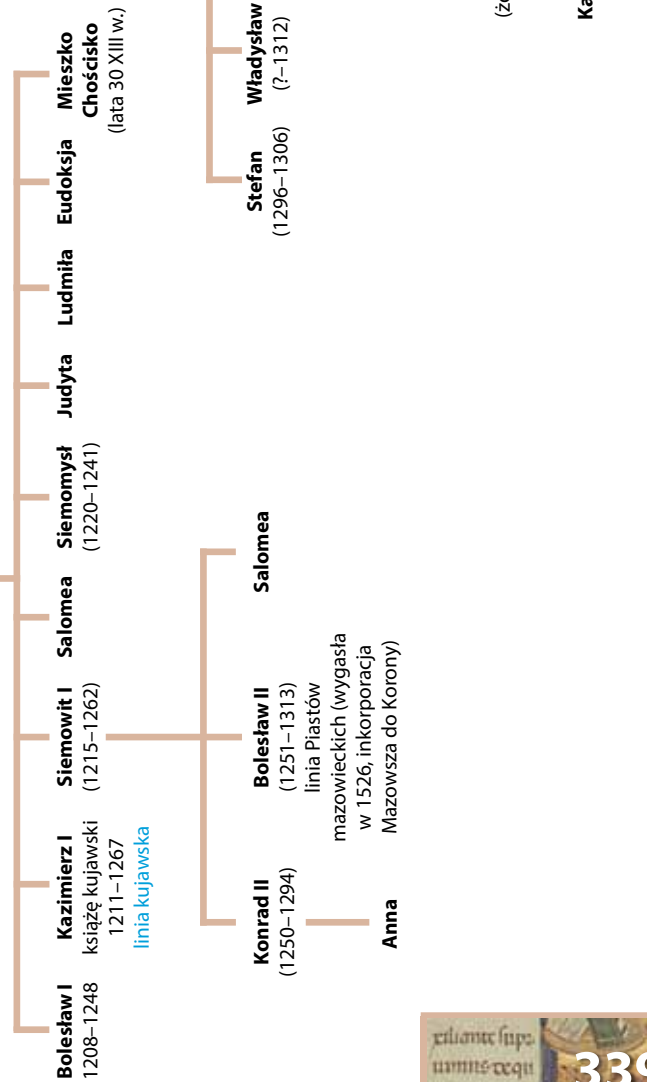
Linia kujawska

Kazimierz I

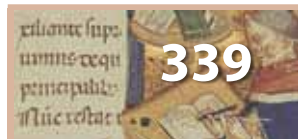

Linia mazowiecka

Konrad I Mazowiecki

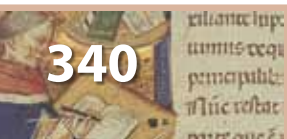
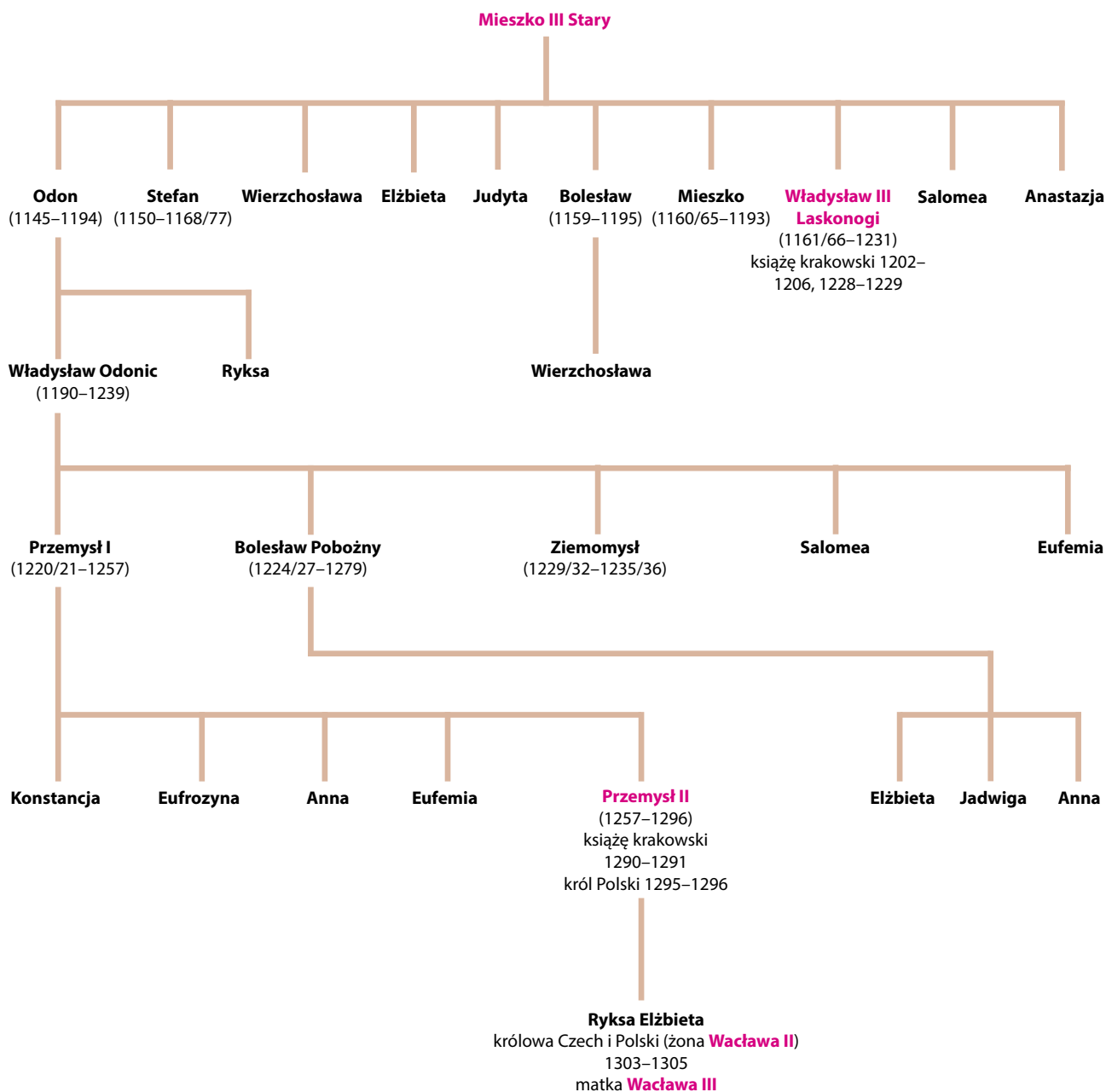

Władysław I Łokietek

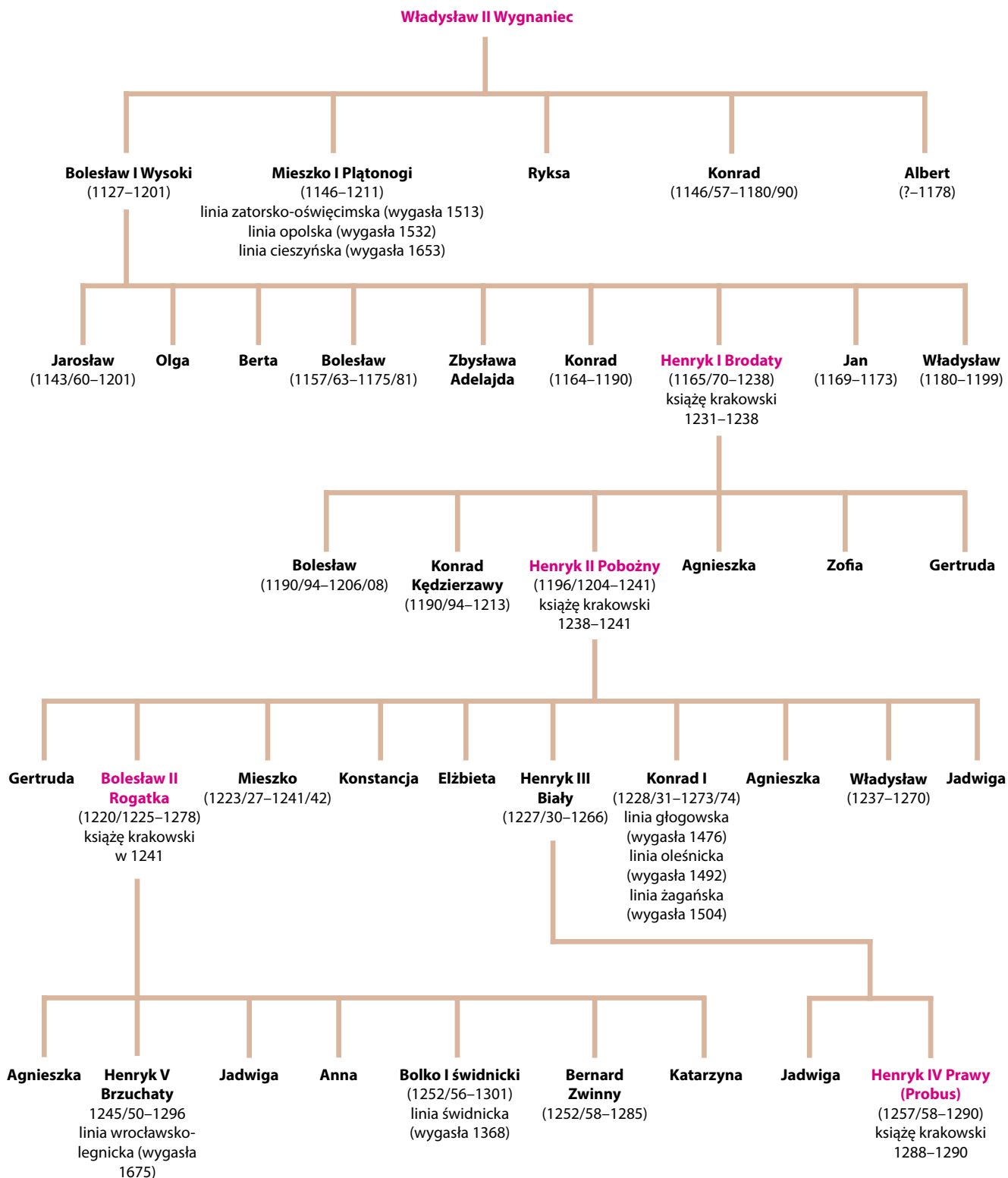

Piastowie w okresie rozbitcia dzielnicowego

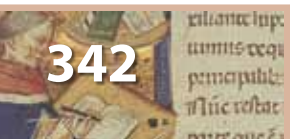
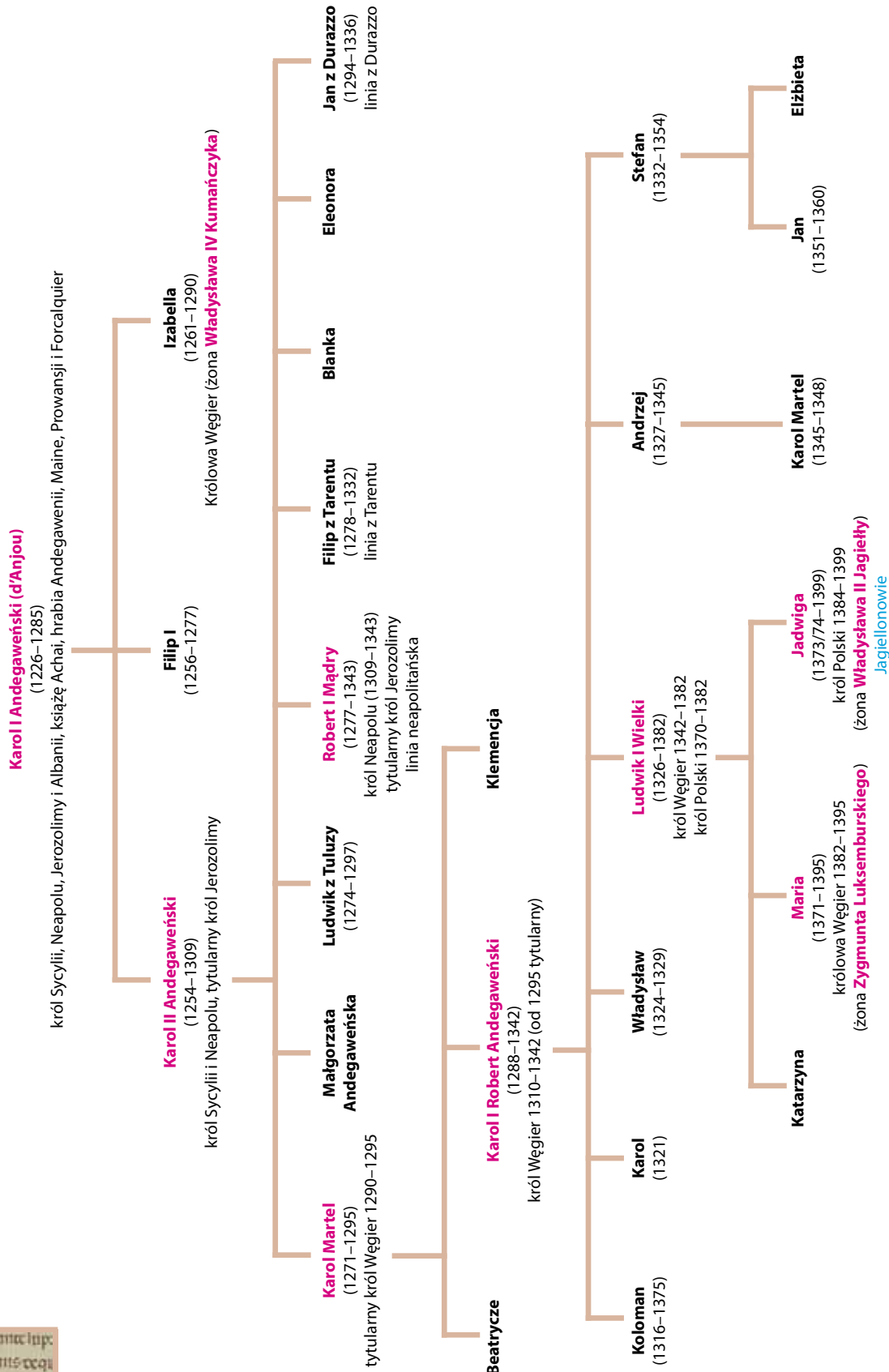
Linia wielkopolska

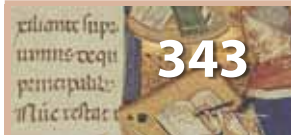
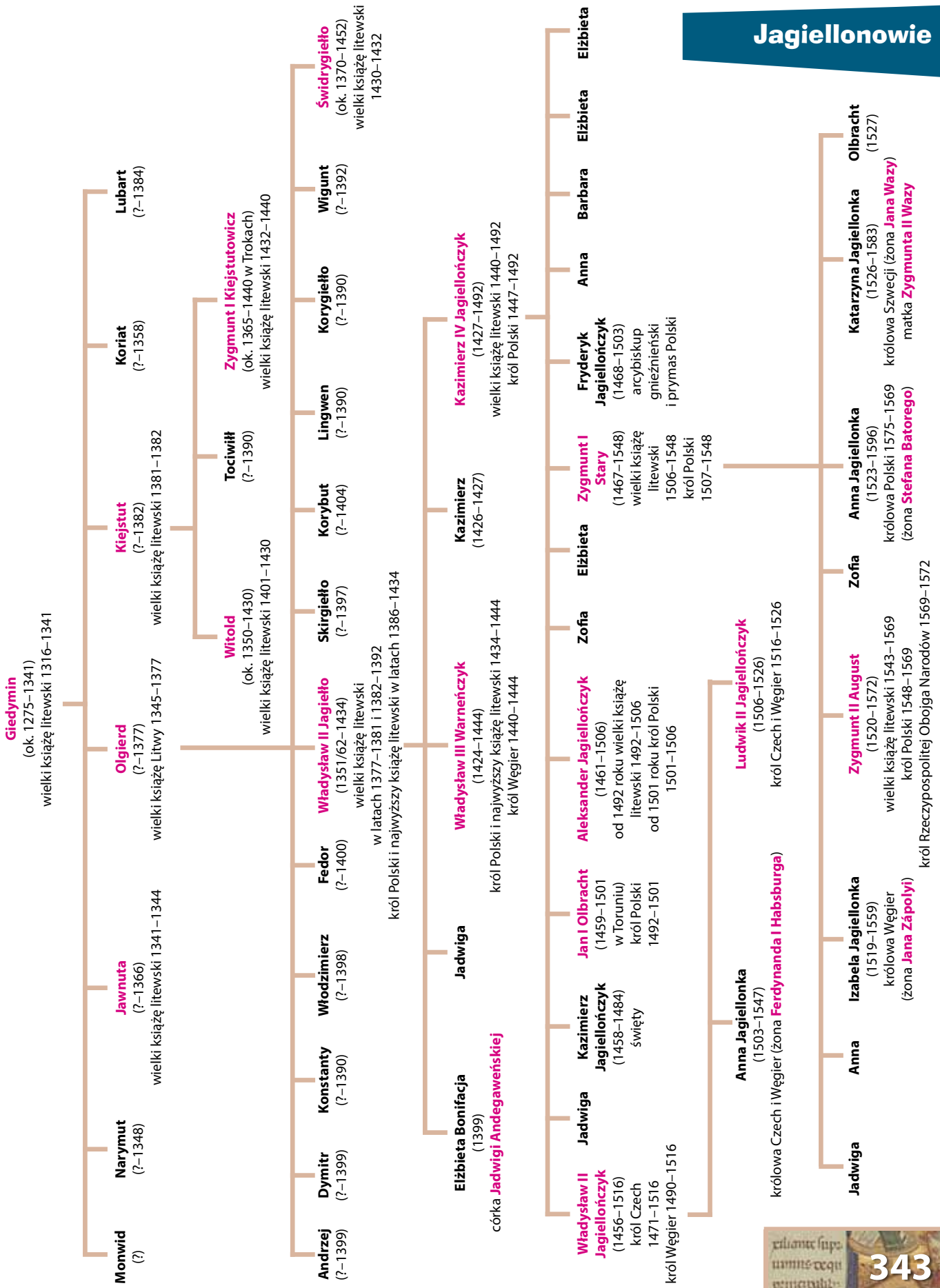

Linia śląska

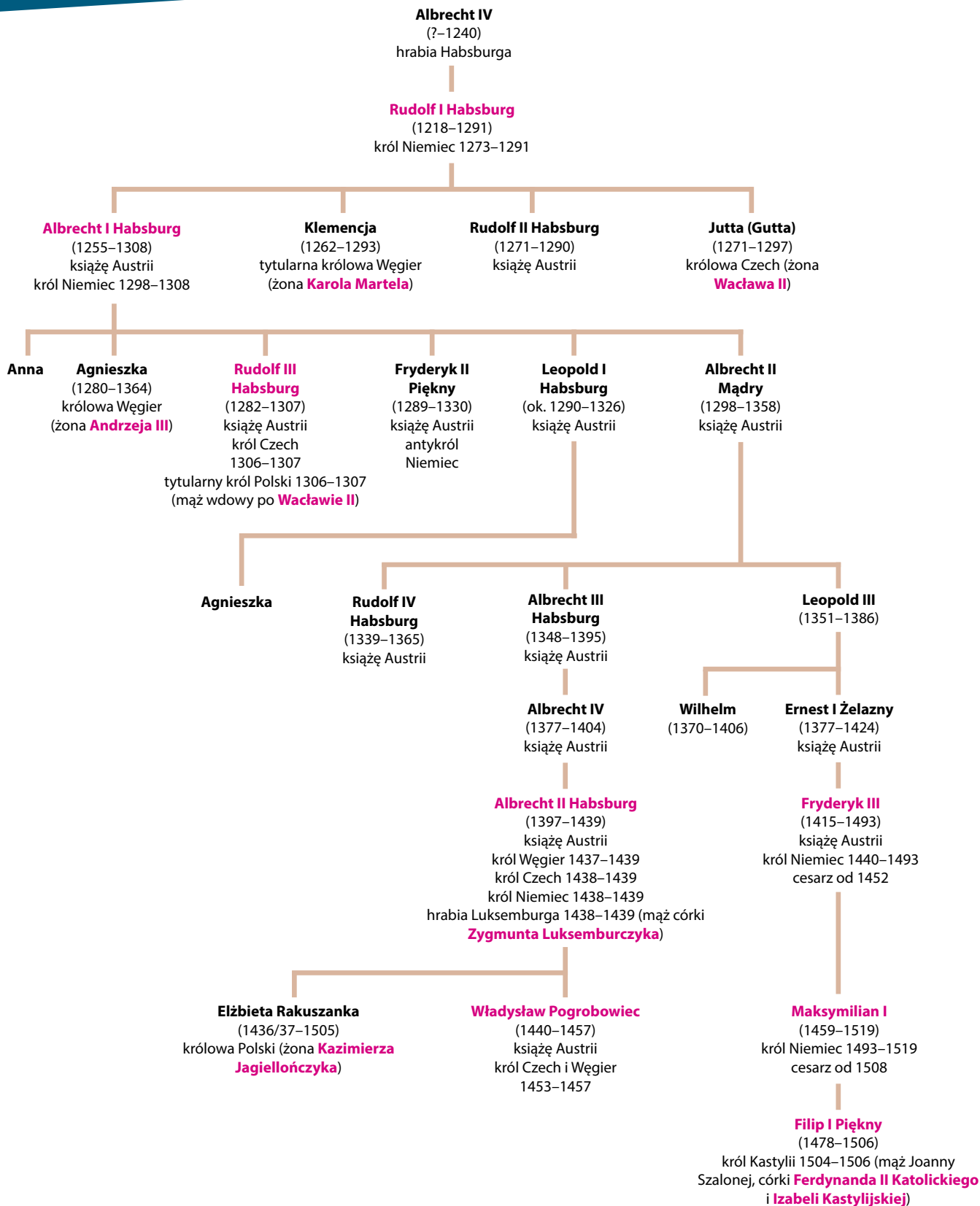

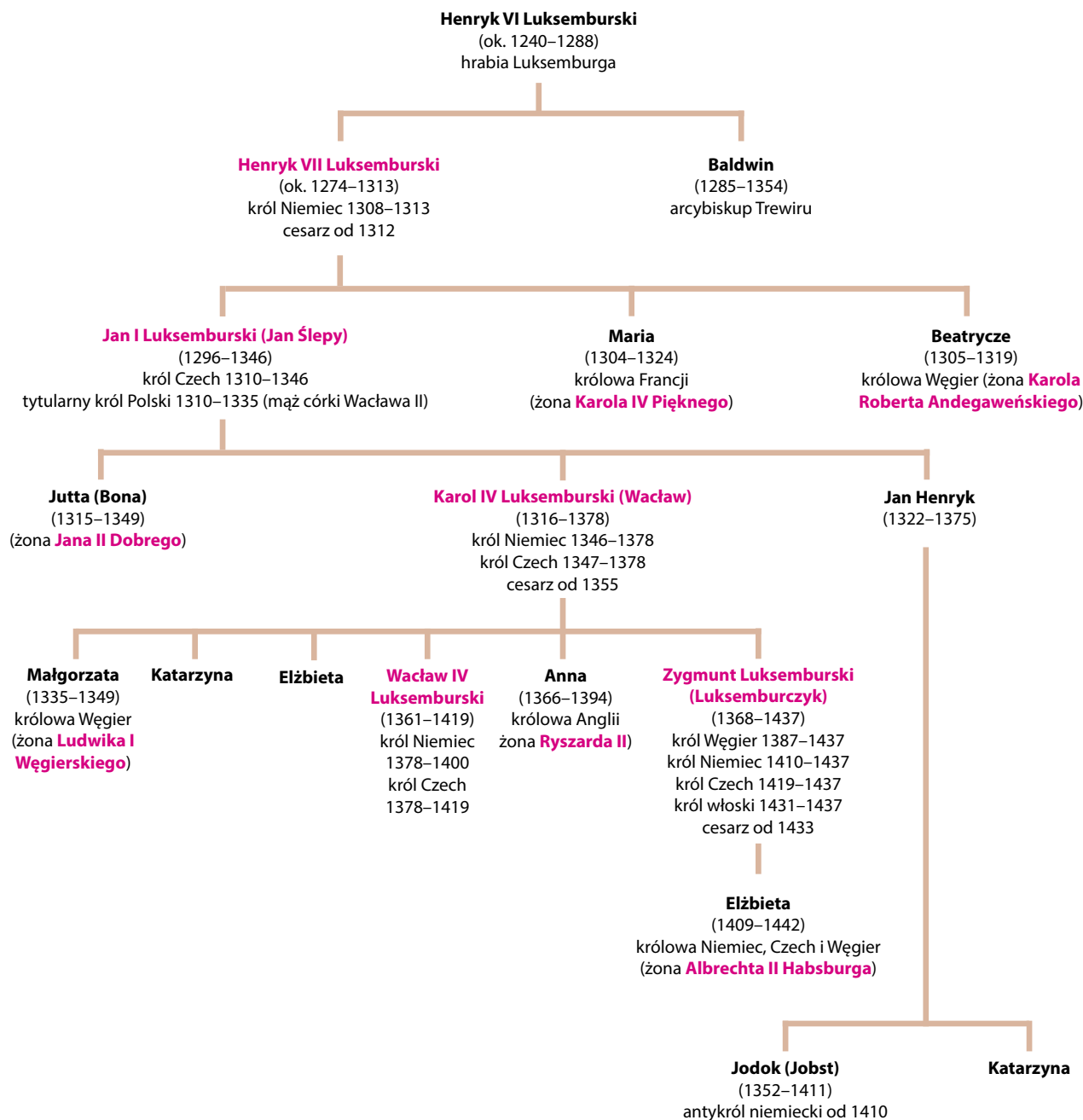
Andegawenowie na Węgrzech i w Polsce

Habsburgowie

Święte cesarstwo rzymskie

Karolingowie

Karol Wielki – 800–814, król Franków od 768, cesarz

Ludwik I Pobożny – 814–840, cesarz (syn)

Lotar I – 840–855, król Italii i Lotaryngii od 843, cesarz (syn)

Ludwik II – 855–875, król Italii od 844, cesarz (syn)

Karol II Łysy – 875–877, król Franków Zachodnich od 843, cesarz (syn Ludwika I)

Karol III Gruby – 881–887, król Szwabii od 876, król Franków Wschodnich od 882, król Franków Zachodnich od 884, cesarz (bratanek; usunięty)

Arnulf z Karyntii – 887–899, król Franków Wschodnich od 887, cesarz (bratanek)

Ludwik III Dziecię – 900–911, król Prowansji od 890, król Włoch od 900, cesarz (syn)

Dynastia frankońska

Konrad I – 911–918

Ludolfingowie (dynastia saska)

Henryk I Ptasznik – 919–936

Otton I Wielki – król Niemiec 936–973, cesarz od 962 (syn)

Otton II – 973–983, cesarz (syn)

Otton III – król Niemiec 983–1002, cesarz od 996 (syn)

Henryk II Święty – król Niemiec 1002–1024, cesarz od 1014 (prawnik Henryka I)

Dynastia salicka

Konrad II – król Niemiec 1024–1039, cesarz od 1027

Henryk III – król Niemiec 1039–1056, cesarz od 1046 (syn)

Henryk IV – król Niemiec 1056–1105, cesarz od 1084 (syn; usunięty)

Henryk V – król Niemiec 1105–1125, cesarz od 1111 (syn)

Süppinburgowie

Lotar II Saski – król Niemiec 1125–1137, cesarz od 1133

Hohenstaufowie

Konrad III – król Niemiec 1138–1152 (syn córki Henryka IV)

Fryderyk I Barbarossa – król Niemiec 1152–1190, cesarz od 1155 (bratanek Konrada III)

Henryk VI – król Niemiec 1190–1197, cesarz od 1191 (syn)

Filip Szwabski – 1198–1208 (brat)

Welfowie

Otto IV Brunszwicki – król Niemiec 1198–1218, cesarz od 1209

Hohenstaufowie

Fryderyk II – król Niemiec 1212–1250, cesarz od 1220 (syn Henryka VI)

Konrad IV – 1250–1254 (syn Fryderyka II)

wielkie bezkrólewie – 1250–1273

Habsburgowie

Rudolf I – 1273–1291, książę Austrii

Dynastia Nassau

Adolf – 1292–1298

Habsburgowie

Albrecht I Habsburg – 1298–1308, książę Austrii (syn Rudolfa I)

Luksemburgowie

Henryk VII Luksemburski – król Niemiec 1308–1313, cesarz od 1312

Wittelsbachowie

Ludwik IV Bawarski – król Niemiec 1314–1347, cesarz od 1328

Luksemburgowie

Karol IV Luksemburski – król Niemiec 1346–1378, cesarz od 1355, hrabia Luksemburga, król Czech 1347–1378, margrabia Brandenburski 1373–1378 (wnuk Henryka VII)

Wacław IV Luksemburski – król Niemiec 1378–1400, hrabia Luksemburga, król Czech 1378–1419 (syn; usunięty)

Wittelsbachowie

Ruprecht z Palatynatu – 1400–1410

Luksemburgowie

Zygmunt Luksemburski (Luksemburczyk) – król Niemiec 1410–1437, cesarz od 1433, hrabia Luksemburga, elektor (margrabia) brandenburski, król Węgier 1387–1437, król włoski 1431–1437, król Czech 1419–1437 (syn Karola IV)

Habsburgowie

Albrecht II Habsburg – 1438–1439, książę Austrii 1419–1437, król Czech i Węgier, hrabia Luksemburga 1438–1439 (mąż córki Zygmunta)

Fryderyk III – król Niemiec 1440–1493, cesarz od 1452 (w czwartym stopniu potomek Albrechta I)

Maksymilian I – król Niemiec 1493–1519, cesarz od 1508 (syn)

Anglia

Dynastia normańska

Wilhelm I Zdobywca – 1066–1087

Wilhelm II Rudy – 1087–1100 (syn)

Henryk I – 1100–1135 (brat)

Dynastia z Blois

Stefan – 1135–1154 (syn córki Wilhelma I)

Plantageneci

Henryk II – 1154–1189 (syn córki Henryka I)

Ryszard I Lwie Serce – 1189–1199 (brat)

Jan bez Ziemi – 1199–1216 (brat)

Henryk III – 1216–1272 (syn)

Edward I – 1272–1307 (syn)

Edward II – 1307–1327 (syn; usunięty)

Edward III – 1327–1377 (syn)

Ryszard II – 1377–1399 (wnuk; usunięty)

Henryk IV – 1399–1413 (wnuk Edwarda III)

Henryk V – 1413–1422 (syn)

Henryk VI – 1422–1461 (syn; usunięty)

Edward IV – 1461–1470 (w czwartym stopniu potomek Edwarda III; usunięty)

Henryk VI – 1470–1471 (usunięty)

Edward IV – 1471–1483

Edward V – 1483 (syn; usunięty)

Ryszard III – 1483–1485 (brat Edwarda IV)

Tudorowie

Henryk VII – 1485–1509 (syn Małgorzaty, pochodzącej w czwartym stopniu od Edwarda III)

Henryk VIII – 1509–1547 (syn)

Francja

Kapetyngowie

Hugo Kapet – 987–996
Robert II Pobożny – 996–1031 (syn)
Henryk I – 1031–1060 (syn)
Filip I – 1060–1108 (syn)
Ludwik VI – 1108–1137 (syn)
Ludwik VII – 1137–1180 (syn)
Filip II August – 1180–1223 (syn)
Ludwik VIII – 1223–1226 (syn)
Ludwik IX Święty – 1226–1270 (syn)
Filip III Śmiały – 1270–1285 (syn)
Filip IV Piękny – 1285–1314 (syn)
Ludwik X Kłótnik – 1314–1316 (syn)

Jak I Pogrobowiec – 1316 (syn)
Filip V Długi – 1316–1322 (syn Filipa IV)
Karol IV Piękny – 1322–1328 (brat)

Walezjusze

Filip VI de Valois – 1328–1350 (wnuk Filipa III)
Jan II Dobry – 1350–1364 (syn)
Karol V Mądry – 1364–1380 (syn)
Karol VI Szalony – 1380–1422 (syn)
Karol VII Zwycięski – 1422–1461 (syn)
Ludwik XI – 1461–1483 (syn)
Karol XI – 1483–1498 (syn)
Ludwik XII – 1498–1515 (prawnuke Karola V)

Czechy

Przemyslidzi

Borzywoj I – książę 870–895
Spitygniew I – książę 895–912 (syn)
Wratisław I – książę 912–921 (brat)
Wacław I Święty – książę 921–929 (syn)
Bolesław I Okrutny (Srogi) – książę 929–972 (brat)
Bolesław II Pobożny – książę 972–999 (syn)
Bolesław III Rudy – książę 999–1002 (syn; usunięty)
Władysław – książę 1002–1003
Jaromir – książę 1003 (syn Bolesława II; usunięty)
Bolesław III Rudy – książę 1003 (usunięty)

Piastowie

Bolesław I Chrobry – książę 1003–1004, książę Polski (usunięty)

Przemyslidzi

Jaromir – książę 1004–1012 (usunięty)
Oldrych (Udalryk) – książę 1012–1033 (brat; usunięty)
Jaromir – książę 1033–1034 (usunięty)
Oldrych (Udalryk) – książę 1034 (usunięty)
Brzetysław I – książę 1035–1055 (syn Oldrycha)
Spitygniew II – książę 1055–1061 (syn)
Wratisław II – książę od 1061, król 1085–1092 (brat)
Konrad I – książę 1092 (brat)
Brzetysław II – książę 1092–1100 (syn Wratisława II)
Borzywoj II – książę 1100–1107 (brat; usunięty)
Świętopełk – książę 1107–1109 (wnuk Brzetysława I)
Władysław I – książę w latach 1109–1117 (syn Wratisława II; abdykował)
Borzywoj II – książę 1117–1120 (brat)
Władysław I – książę 1120–1125
Sobiesław I – książę 1125–1140 (brat)
Władysław II – książę od 1140, król 1158–1172 (syn Władysława II; abdykował)
Fryderyk (Bedřich) – książę 1172–1173 (syn; usunięty)
Sobiesław II – książę 1173–1178 (syn Sobiesława I; usunięty)
Fryderyk (Bedřich) – książę 1178–1189
Konrad II Otto – książę 1189–1191 (prawnuke Konrada)
Wacław II – książę 1191–1192 (syn Sobiesława I; usunięty)
Przemysław Ottokar I – książę 1192–1193 (syn Władysława II; usunięty)
Henryk Brzetysław – książę 1193–1197 (wnuk Władysława I)
Władysław III Henryk – książę 1197 (syn Władysława II; usunięty)

Przemysław Ottokar I – książę od 1197, król 1198–1230

Wacław I – król 1230–1253 (syn)

Przemysław II Ottokar – król 1253–1278 (syn)

Wacław II – książę od 1278, król 1297–1305, król Polski 1300–1305 (syn)

Wacław III – król Węgier 1301–1305 jako Władysław V, król Czech 1305–1306, tytularny król Polski 1305–1306 (syn)

Władcy z różnych rodów

Henryk VI Karyński – król 1306, tytularny król Polski 1306 (mąż córki Wacława II; usunięty)

Rudolf III Habsburg – król 1306–1307, książę Austrii 1298–1307, tytularny król Polski 1306–1307 (mąż wdowy po Wacławie II)

Henryk VI Karyński – król 1307–1310, tytularny król Polski 1307–1310 (usunięty)

Luksemburgowie

Jan I Luksemburski (Jan Ślepy) – hrabia Luksemburga, król Czech 1310–1346, tytularny król Polski 1310–1335 (mąż córki Wacława II)

Karol IV Luksemburski – hrabia Luksemburga, król Niemiec od 1346, król Czech 1347–1378, cesarz 1355–1378, margrabia Brandenburskiej 1373–1378 (syn)

Wacław IV Luksemburski – hrabia Luksemburga, król Niemiec 1378–1400, król Czech 1378–1419 (syn)

Zygmunt Luksemburski (Luksemburczyk) – hrabia Luksemburga, elektor (margrabia) brandenburski, król Węgier 1387–1437, król Niemiec 1410–1437, król włoski 1431–1437, cesarz 1433–1437, król Czech 1419–1437 (objął władzę w 1436) (brat)

Habsburgowie

Albrecht II Habsburg – książę Austrii 1419–1437, król Niemiec, król Czech i Węgier, hrabia Luksemburga 1438–1439 (mąż córki Zygmunta)

Władysław Pogrobowiec – arcyksiążę Austrii 1440–1457, król Czech i Węgier 1453–1457 (syn)

Władcy z różnych rodów

Jerzy z Podiebradu – król 1458–1471

Maciej Korwin – król Węgier 1458–1490 i Czech 1469–1490

Jagiellonowie

Władysław II Jagiellończyk – król Czech 1471–1516 i Węgier 1490–1516

Ludwik I Jagiellończyk – król Czech i Węgier 1516–1526 (syn)

Węgry

Arpadowie

Géza (Gejza) – książę 970-997 (prawnuke Arpada)
Stefan I Święty - książę od 997, król 1001-1038 (syn)
Piotr Orseolo - król 1038–1041 (siostrzeniec; usunięty)
Sámuel Aba - król 1041–1044 (zięć Gézy)
Piotr Orseolo - król 1044–1046 (usunięty)
Andrzej I – król 1046/47-1060/61 (wnuk Gézy)
Bela I – król 1061–1063 (brat)
Salomon – król 1063-1074 (koronowany w 1057) (syn Andrzeja I; usunięty)
Géza I - król 1074-1077 (syn Beli I)
Władysław I Święty – król 1077-1095 (brat)
Koloman I - król Węgier 1095-1116, król chorwacko-dalmatyński 1102-1116 (syn Gézy I)
Stefan II – król 1116-1131 (syn)
Bela II Ślepy – król 1131-1141 (bratanek Kolomana)
Gejza II – król 1141-1161/62 (syn)
Stefan III - król 1162 (syn; usunięty)
Władysław II - król 1162–1163 (syn Beli II; usunięty)
Stefan IV - król 1163 (brat; usunięty)
Stefan III - król 1163-1172
Bela III – król 1172–1196 (syn Gézy II)
Emeryk - król 1196–1204 (syn)
Władysław III - król 1204-1205 (syn)
Andrzej II – król Węgier 1205-1235, król halicko-włodzimierski 1206-1235 (syn Beli III)
Bela IV – król 1235-1270 (syn)
Stefan V - król 1270-1272 (syn)
Władysław IV Kumańczyk – król 1272-1290 (syn)
Andrzej III - król 1290-1301 (wnuk Andrzeja II)

Przemysliłdzi

Wacław III – król Węgier 1301–1305 jako Władysław V, król Czech 1305–1306, tytułarny król Polski 1305–1306 (w czwartym stopniu potomek córki Beli III)

Wttelsbachowie

Otto III Bawarski – książę Dolnej Bawarii 1290-1312, król Węgier 1305-1307 jako Bela V (syn córki Beli IV; usunięty)

Andegawenowie

Karol Robert - król 1310–1342 (wnuk córki Stefana V)
Ludwik I Wielki (Węgierski) - król Węgier 1342–1382, król Polski 1370–1382 (syn)
Maria Andegaweńska - królowa Węgier 1382–1385 (córka; usunięta)
Karol III z Durazzo, zw. Małym – król Neapolu 1382-1386, król Węgier (jako Karol II) 1385-1386 (prawnuke Karola II Andegaweńskiego)

Maria Andegaweńska - królowa Węgier 1386–1395

Luksemburgowie

Zygmunt Luksemburski (Luksemburczyk) – hrabia Luksemburga, elektor (margrabia) brandenburski, król Węgier 1387–1437, król Niemiec 1410–1437, król włoski 1431–1437, cesarz 1433–1437, król Czech 1419–1437 (objął władzę w 1436) (mąż Marii)

Habsburgowie

Albrecht II Habsburg – książę Austrii 1419–1437, król Niemiec, król Czech i Węgier, hrabia Luksemburga 1438–1439 (mąż córki Zygmunta Luksemburskiego)

Jagiellonowie

Władysław III Warneńczyk - król Polski i najwyższy książę litewski 1434–1444, król Węgier 1440–1444

Habsburgowie

Władysław Pogrobowiec – arcyksiążę Austrii 1440–1457, król Czech i Węgier 1453–1457 (syn Albrechta)

Korwinowie

Maciej Korwin – król Węgier 1458–1490 i Czech 1469–1490

Jagiellonowie

Władysław II Jagiellończyk – król Czech 1471–1516 i Węgier 1490–1516
Ludwik I Jagiellończyk – król Czech i Węgier 1516–1526 (syn)

Ruś

Rurykowicze (księstwo kijowskie do czasu rozbitcia dzielnicowego)

Oleg - 893-924
Igor I – 924–945 (syn lub potomek)
Światosław I – 945–972 (syn)
Jaropek I – 972–978 (syn)
Włodzimierz I Wielki – 978–1015 (brat)
Światopek I Przekłęty – 1015–1019 (syn)
Jarosław I Mądry – 1019–1054 (brat)

Rurykowicze (księstwo moskiewskie)

Daniel – 1263–1303 (syn Aleksandra Newskiego, księcia włodzimierskiego)
Jurij – 1303–1325 (syn)
Iwan I Kalita – 1325–1340 (brat)
Szymon Dumny – 1340–1353 (syn)
Iwan II Piękny – 1353–1359 (brat)

Rurykowicze (księstwo moskiewsko-włodzimierskie)

Dymitr Doński – 1359–1389 (syn)
Wasyl I – 1389–1425 (syn)
Wasyl II Ślepy – 1425–1462 (syn)
Iwan III Srogi – 1462–1505 (syn)